

ભૃગુગોળવિધાનાં

મૂળ તત્ત્વો.

ભાગ ૧.

હીમત બે આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંમત

૧૧૩૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાત કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૩૩

કિંમત

૨ આ.ન,

યોજનામ ભૂગોળ વિદ્યાના મૂળાનુષ્ઠાનો

વર્ગાંક

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART 1.

BY

T. C. HOPE. C. S.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RAO SAHIB M. R. NILKANTH

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

SECOND EDITION. 25,000 Copies.

*Registered for Copy-right under Government of
India's Act XXV. of 1867.*

BOMBAY.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1878.

(All rights reserved.)

Price two annas.

११३३

BOMBAY.

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS BY THE
PROPRIETOR ATMARAM KANOBA.

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૧.

૨મ્થનાર,

દી. સી. હોય. સી. એસ.

તેમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ગૂજરાતી ત્રાન્સલેટર, એન્ડ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

આવૃત્તિ નીજી—૨૫,૦૦૦ પ્રત.

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૮૬૭ ના રૂપ માં આપત મુજબ નોંધેલી છે.

મુંબઈ.

ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ બુક દિપો.

ઈ. સ. ૧૮૭૮.

આ પુસ્તકમાંથી અર્થે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલાછે.

કીમત બે આના.

૧૬૩૩

મુંબઈ.

ગણપત કૃષ્ણાજીના છાપખાનાના માલિક
આત્મારામ કાન્હોબાએ છાપી.

મસ્તાવના.

આજ પર્યંત મરકારી ગૂજરાતી નિશાળોમાં હોપકૃત ભૂગોળ-વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાઠ્યપાઠ્ય તાલકાઓની વ્યવસ્થામાં અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થયાથી, નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો ઠરવાથી, તથા ખીન્ન કારણોથી એમાં ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જણાઈ. એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રકપ્રમાણે તથા ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરો વગેરેની મદદથી કેળવણીઆનાના ઉપરી મહેરબાન આત્મીદ્દ માટેએ કર્યો છે. ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની રીત વિષે પહેલી આદત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના સમયને અનુસરીને વધારો ઘટારો મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર દાકતર બુક્કર માટેબના હૂકમ મુજબ કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાને માટે અને શબ્દોમાં મહત્ત્વ પ્રેરકાર કર્યો છે તેની જવાબદારી મારે શિર છે.

મહીયતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ
મહેતાજીને સૂચના.....	૧
૧ હું. પ્રસ્તાવિક પ્રકરણ	૧
(૧) પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે.....	૧
(૨) દિશાઓ.	૨
(૩) ભૂગોળ વિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા. . .	૨
(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ.	૩
૨ જુ. —એશિયા ખંડ.....	૫
૩ જુ. મુંજઈ ઈલાકો	૬
(૧) સામાન્ય વર્ણન.....	૬
(૨) રાજ્ય રીતિ.....	૭
(૩) એના ભાગ.	૮
(૪) મુંજઈ શહેર અને બેટ.....	૧૩
(૫) અરબસ્તાનમાં મુંજઈ તાજાનાં મંસ્થાન.....	૧૪
૪ જુ. મિંધ.....	૧૫
૫ જુ. કચ્છ	૧૮
૬ હું. ગૂજરાત ભાગ ૧ લો.....	૨૧
૭ જુ. ગૂજરાત ભાગ ૨ જો.	૪૭
૮ જુ. મહારાષ્ટ્ર (દક્ષિણ કે દખલ).	૬૭
૯ જુ. મહારાષ્ટ્ર (કોંકણ).	૭૨
૧૦ જુ. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા.	૭૫

ભૂગોળવિદ્યા ભણવા વિષે.

મહેતાજીને સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શિખવવી.

૧. નિશાળમાં જે ટુકાણે છોકરા એમતા હોય, તે જગ્યાના ભોંય તળીઆનો નકશો છોકરાને પૂછી પૂછીને પાટીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે, તેનો આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાટીઆઉપર તેનો નકશો જાણી જોઈને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાને પૂછવું કે, આ જરાજર છે કે ? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સુધારવો, એટલે તેમના મનમાં બધી વાત જરાજર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકશો લાંબો કહાડવો, ને બીજી પાસુ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં જરાજર સમજે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય, ને વળી જે સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં જરાજર ચોટે. ત્યાર પછી દિશાઓની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ઘર ને રસ્તા હોય, તેનો બને તેટલો નકશો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક કુળીઆનો નકશો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે જરાજર ઠસે, ત્યારે તે ભૂશી નાખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની બીજી મોટી મોટી થોડી થોડી દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને કોટ હોય તો તે પાસુ લીંટીઓ દોરીને કહાડી બતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકશો જરાજર તે છોકરાના મનમાં ઠસે એટલે તે ભૂશી નાખીને બીજો નાનો કહાડવો; તેની વચ્ચેમાં કાંઈ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા બીજાં કરતાં ગામ છોકરાને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને જોઈને ગાઉને છોટે હોય, તેના માપપ્રમાણે છોટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાને સમજણ

પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપપ્રમાણે છે, આશરે કે અમથું મુકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે ખીણું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકશો પાટીઆઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, જે એતી હુત્તર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક ખીણું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે સીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં જે પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્ડિસનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જેટલી જીણી હકીકત સીખવીએ તેટલી ખીણ પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ જીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. ખીજા જિલ્લા તથા એજન્ડિસનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુત્તર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કરના કે થોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ, વગેરે માત્ર સીખવવાં. એપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની જીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકી ચૂંકી લીંટીઓ દોરેછે, સરોવરને ડોકાણે ડુંડાણું કહાડે છે, જે ગામને માટે ટપકું કહાડેછે. નદીના વહેવાપરથી દેશનો ઊંચાણનો જે નીચાણનો ભાગ બતાવવો. એ રીતે ખીજા બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઆ ઉપર ચીતરેલા નકશા ઉપરથી સીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વ જિલ્લા જે ઈલાકાનો એકઠો નકશો કહાડીને ગૂજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખી ગૂજરાતનું પુનરાવર્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, આખાત, નદીનાં મૂળ, તથા મુખ, મોટાં શહેર, કરબા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજરીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, રીતભાત વગેરે ટૂંકામાં સીખવવાં. એ વખતે મુંબઈ ઈલાકાનો નકશો વાપરવો.

૩. ગૂજરાતની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી મુંબઈ ઈલાકાના ખીજા પ્રાંતોમાં ઊતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઈલાકો, કે ખંડનો નકશો સીખવીને બીજાનો આરંભ કરતી વેળા હમેશ

જાણીતાપરથી અમ્મણ્યાપર જવું. અહિં ગૂજરાતનો નકશો શીખવ્યાપછી મુંબઈ ઈલાકાનો શીખવતી વખતે ગૂજરાતથી શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણે અને પૂર્વે આવેલા થાણા અને ખાનદેશ જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યારપછી તેઓને લગતા, એમ આખો મુંબઈ ઈલાકો નકશાવડે શીખવવો; પણ ગૂજરાતના ભેટલી વિગત બતાવવી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીપજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી બાબતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે મુંબઈ ઈલાકો થઈ રહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો નકશો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શીખવતા પહેલાં સરહદ સમજાવવી. પછી મોટા કુંગર, નદીઓ, ને શહેરો, એટલું બતાવીને છેલ્લે રાજકીય વિભાગ, હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, બેટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ. ખપપડે તેમ મોઢે કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશ જાણીતાપરથી અમ્મણ્યાપર જવું. જેમકે હિંદુસ્તાનનો નકશો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તેવારે, કચ્છ, અને ખંભાતનો અખાત, અરબી સમુદ્ર, પછી હિંદી મહાસાગર ઇત્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં અરવલ્લી ને આબુ, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ઘાટ, પછી પૂર્વ ઘાટ, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડમૃત્તિરચનાની, કે ચૈતન્યમૃત્તિની, કે રાત્ન્ય, કે ઇતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધો રોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભૂગોળના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો બોળે થોડો રાખવો. સહજ યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આવૃત્તિમાં એ અર્થે કેટલુંક લખાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતાપ્રમાણે ઘટે એટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સહિકારી પાઠની મારફતે એ માનમાં ઉમેરો કરવો. આમ ભૂગોળવિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચનની ચોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવેછે તેને માટે આખી પૃથ્વીનું સહજ માન સહિકારી પાઠવડે આપવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોઢે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી. ઓપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ. એમાંનું બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષકરીને નીચલા ધોરણોમાં એમાંનો મોટો ભાગ પડતો મૂકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વસ્તીની, વગેરે સંખ્યા આપીછે તે અને ખીજી કીણી બાળતો ઊપકાં ધોરણોને મોઢે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી, અને પ્રાંતથી ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઈએ તેમ ઓછી જિના કહેવી; પાસે હોય તેવિધે પૂરું અને આસે જઈએ તેમ ઓછું કરતાં જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે મોઢે છાપમાં ત્રણ પ્રકારના અક્ષર રાખ્યાછે—બાજબોધ, મોટા ગૂજરાતી અને નાના ગૂજરાતી. બાજબોધ અક્ષરમાં છે તે મધ્યનું નીચલાં ધોરણોવાળા નિશાળીઆને મોઢે કરવાનું છે; મોટા ગૂજરાતી અક્ષરમાં છે તેનો ઝાર શીખવવો; અને કીણા અક્ષરમાં છે તેમાંથી પાડને મુરઝ કરવાને જોઈએ એટલું થોડું ગરજ પડે તો લેવું. પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખવવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી કરાવવો. એથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાડું થશે, અને ભૂજ્ઞાણે નહિ. છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો, અને આગળ જતાં એમાં વધારો કરવો.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

(૧) પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની માનીતીઓ નીચે પ્રમાણે:—

૧ જે લોકો વહાણમાં બેસી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેછે, તેઓ જે જગ્યાથી નીકળ્યા હોયછે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવેછે.

૨ જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડેછે, તે ગોળ હોયછે.

૩ જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે ઊંચો દેખાયછે.

૪ પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂરજ મોડો * ઊગેછે.

૫ જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ છીએ તેમ તેમ પહોળાં તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાયછે, પછી તેનો વચ્ચલો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાયછે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારેછે ત્યારે તેના મડ, કૂવો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાયછે.

પૃથ્વીની સપાટીઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. જો પૃથ્વીની સપાટીના ચાર સરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના લગ-

* મદ્રાસમાં સૂરજ ઊગેછે તેના કરતાં મુંબઈમાં અરબા કલાક મોડો ઊગેછે.

ભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીની કોરી જમીન છે.

(૨) દિશાઓ—

જે દિશામાં સૂરજ ઊગેછે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

જે દિશામાં સૂરજ આથમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મહો કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અગ્નિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈરત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઇશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) ભૂગોળ વિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના એ સરખા ભાગ કયા છે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્ધ છે. આ બંને ગોળાર્ધમાં પાણીથી વીંટલાયલી ધણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્ધ માહિલી જમીનને પૂર્વ મહાદ્વીપ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ માહિલી જમીનને પશ્ચિમ મહાદ્વીપ કહેછે.

કોરીજમીન—જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ધણા દેશો આવેલા હોય તેઓને સંક કહેછે.

આરે બાજુએ પાણીથી વીંટલાયલા જમીનના ભાગને બેઢ કે દ્વીપ કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણીથી તથા એક બાજુએ જમીનથી વીંટલાયલો હોય તેને દ્વીપકલ્પ એટલે લગભગ દ્વીપ કહેછે.

તે ઝાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને ઝાંધેછે તેને સંયોગીમૂમિ કહેછે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને મૂશિર કહેછે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઊંચો હોય તેને ડુંગર કહેછે, અને વિશેષ ઊંચા ભાગને પર્વત કહેછે. તળીએથી જોડાયેલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહેછે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને સીળ કહેછે.

લગભગ સપાટ જમીનના વિસ્તારેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહેછે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચપ્રદેશ કહેછે.

જે ઊંચા જગ્યાએથી જૂદી જૂદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જઝાશય પ્રદેશ કહેછે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના આરા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યા છે. તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહેછે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહેછે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોયછે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના કાંઠાને અસ્થાન કહેછે.

પહોળા મહોડાના અખાતને ઉપસાગર કહેછે.

પાણીના બે મોટા ભાગને ઝાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની કહેછે.

જમીનથી વીંટલાયેલા પાણીના ભાગને સરોવર કહેછે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે ઝરોવરમાંથી નીકળી ઠળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળેછે તેને નદી કહેછે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળેછે તે જગ્યાને જોડું મૂક અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળેછે તે જગ્યાને તેનું મુલ્લ કહેછે.

તે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળે છે તેને સંગમ કહેછે.
અમુદ્રને મળતા પહેલાં ભરતીનું પાણી મળે આપે એવું તે
નદીનું મુખ પહોળું હોયછે તેને સાડી કહેછે.

(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ.

જમીન.—પૂર્વ ગોળાર્ધમાં એશિયા, યુરોપ, અને આફ્રિકા,
એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણે જોડાયલાછે. એ ત્રણ ખંડોને
કોઈવેળા જૂનીભૂમિ કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ
એક જોખના રહેવાશીઓને થોડા ઘણા માલુમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં અમેરિકા (ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા)
નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઈવેળા નવીભૂમિ કહેછે, કેમકે ૯૦
અ. ૧૪૯૨ માં ક્રોલંબસ નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો
ત્યાંસુધી જાણતા ત્રણ ખંડના લોકોને માલુમ નહોતો.

જાણતા આર ખંડો મિયાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને આ-
સ્ટ્રેલિયા કહેછે. એની આસપાસના બેટ તથા પામિક્કિ મ-
હાસાગર મળેલા નાના બેટ એમાં ઉમેર્યાછે. એ સમગ્ર બેટ સ-
હિત આસ્ટ્રેલિયાને આસ્ટ્રેલેશિયા કહેછે.

એશિયાની પશ્ચિમે યુરોપ ખંડ છે.

યુરોપની દક્ષિણે આફ્રિકા ખંડ છે. યુરોપ અને આફ્રિ-
કાની વચ્ચે ભૂમધ્યસમુદ્ર છે.

યુરોપ અને આફ્રિકાની પશ્ચિમે અમેરિકા ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના ૫૪ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર ધ્રુવની આસપાસ ઉત્તર મહાસાગર છે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ દક્ષિણ મહાસાગર છે.

૩. એશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે પાસિફિક મહાસાગર છે.

* દરિયાનું પાણી જારા કરતી થયેછે અને ઊતરેછે તેને ભરતી ઓટ કહેછે.

† દક્ષિણ ભૂમિ. ‡ એની આસપાસ દેશો આવેલા છે.

૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યુરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે આટ્લાન્ટિક મહાસાગર છે.

૫. એશિઆની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

એશિઆખંડ.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કર્યા છે તેઓનાં નામ:—

૧ ભરતસંડ કે હિંદ.	૭ તુર્કસ્તાન.
૨ સિંહલદ્વીપ.	૮ તાર્તરી.
૩ બલૂચિસ્તાન.	૯ એશિઆઈ રુશિઆ.
૪ અફગાનિસ્તાન.	૧૦ જાપાન.
૫ ઇરાન.	૧૧ ચિનાઈ મુલક.
૬ અરબસ્તાન.	૧૨ હિંદી ચીન.

એમાંના ભરતખંડમાં આપણે વસીએ છીએ. એને કેટલાક લોક હિંદ કહેછે, અને એની ત્રણ બાજુએ સમુદ્રો છે. મોટું હિંદીદ્વીપકલ્પ નામે પણ ઓળખાય છે. એમાં ઘેઘેજી રાજા કરેછે. કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે, પણ તેઓ એમને આધીન છે. આખા રાજ્યના ઉપરી અમલદારને ગવર્નર જનારલ કહેછે. એના હાથ નીચે ગવર્નરો, કમિશનરો, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જૂદા જૂદા ભાગોનો વહીવટ કરેછે. રાજકાજને અર્થે મુંબાઈ, મદ્રાસ, બંગાળા વગેરે ઇલાકા કે પ્રેસિડન્સી ડરાવ્યાછે.

* સૂરજની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરેછે. જે કલ્પિત લીટીમાં પૃથ્વી ફરેછે તેને પૃથ્વીની ધરી કહેછે. એ ધરીના ઉપરે ધ્રુવ કહેછે. ઉપર તરફના ધ્રુવને ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને દક્ષિણ ધ્રુવ કહેછે.

પ્રકરણ ૩ જું.

મુંબઈ રાજ્ય (મુંબઈ પ્રેસિડેન્સી).

૧. સામાન્યવર્ણન.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજુએ મુંબઈ ઈલાકાનો સ્થાન મૂલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મૈસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઈલાકાના સીમાડા સૂધી એ ઈલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦ મૈલ છે. એ ઈલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઈશાન દિશાએ બલચિરતાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અગ્નિ બાજી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઈલાકો અને મૈસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરતખંડના પશ્ચિમ કાંડાનો ૩ ભાગ એ ઈલાકામાં આવેલો છે. કાઠીઆવાડની બે પાસે આવેલા કુચ્છના અને ખંભાતના અખાતને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એકસરખો છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં કાંડાપર આવેલી ઘણીક જાડીઓ કિનારાપર ફરનારાં વહાણોને બંદરની ગરજ આપે છે, પરંતુ ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે, એક મોટું મુંબઈનું બારે, બીજું કરાચીનું, અને ત્રીજું કારવાડનું.

મુખ્ય પર્વતો—સત્યાદ્રિ અથવા પશ્ચિમઘાટ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલો છે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોંકણને જૂદા પાડે છે. સાતપૂડા પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે. તે ઇંદોર અને ખાનદેશ તાબાના મૂલકની વચ્ચે આવેલો છે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડે છે.

મુખ્ય નદીઓ— સિંધમાં સિંધુ, ગૂજરાતમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, ઓમા, નિરા, અને રુષ્ણા. કોંકણની નદીઓ નાની છે. દરિયાથી કેટલેક છે-
ટે તેઓમાં વહાણ જઈ શકે છે તે ઊપરાંત ઝાઝા ઉપયોગની નથી.
મુંબઈ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૮૧૬૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંનો $\frac{1}{3}$ ભાગ દેશી રાજ્યોનો છે. વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨૫૬૨૪૬૬૬ છે તેમાંથી ૯૨૭૨૦૭૩ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસે છે. દેશી રાજ્યો મુંબઈ સરકારના હુકમ નીચે છે, અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. એ પ્રકારનાં ધણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલી છે. થોડાંક સંસ્થાનો પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડજના ઉપરીપણા નીચે રાખેલાં છે. ખાલસા મૂલકનો વહીવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યા છે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા ક્યાં છે. આખા ઈલાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહે છે. એને મદદ આપવાને બે કૌન્સિલ કે મંત્રીમંડળ છે.

૨. રાજ્યરીતિ.

પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર ઓફેબના પોલિટિકલ એજંટોના અધિકાર તળે રાખી છે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક બે કે વધારે આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજંટો છે. રાજ રાજવાડાઓમાં વાંધો પડે તેના ફેસલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એકએકનો મૂલક ભૂતતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યું છે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજ્યો કિંવા દેશી જૂ-હસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવે છે. ખૂન, ચોરી, બાળહત્યા, વગેરે મોટા ગુનાનો ઈનસાફ એ પંચ કરે છે. એ પોલિટિકલ એજંટો રાજ રાજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરે છે, અને ગાયકવાડ અથ-

વા ખીખ લે અંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કોઈ રાજ, કાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવર મુકીને મરેછે ત્યાં તેના અંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લેછે અને અંસ્થાનનું કામ અંબાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મુકી ગયા હોય તો તે આદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેક્ટર કે માજિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાખંદી વસૂલ કરેછે અને ખર્ચ થાય તે આપેછે. મુલ્કી, શેરદારી, તથા લોકો-પયોગી હરેક ખીખ કામપર તે નિધા રાખેછે. ધાણું કરીને તેના હાથ નીચે બે ત્રણ આમિરન્ટ કલેક્ટર, એક ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર, અને એક હજૂર ડેપુટી કલેક્ટર હોયછે. આમિરન્ટ કલેક્ટરો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટરને તાલુકાની દેખરેખ મોંપેછે અને હજૂર ડેપુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહી તાજેથી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ મૂર્ખ અધિકારીઓ માંજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ કરેછે. તે ઊપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇન્જિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ટ્રેટને અને કલેક્ટરોને મદાય કરેછે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂન કરનારા, ચોર, વાટપાકુ, ઘાડ પાડનાર વગેરેને ગાલીને શિક્ષાને માથે માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ બોંદવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું વગેરે સરકારી ઈમારતોનું કામ ઇન્જિનીયર કરેછે. કલેક્ટર ખાતાના નોકરોની બે-પરવાઈ કે કગાઈને લીધે રૈયતને સરકારના વાજખી હક કરતાં બસતી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો હરેક બેઠતને કેટલી વિઘોટી ભરવાની છે તે ચીના દેખતાં હરાવી આપેછે.

હરેક તાલુકામાં કલેક્ટરની વતી મામલતદાર રહેછે. બે

પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીચે મહાલકરી કે થાણુદારને તેમાંનો ભાગ મોકલે છે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી ફોજદાર રહે છે.

જિલ્લાનાં મોટે એક દિસ્ત્રિક્ટ જડજલ એટલે મુખ્ય વ્યાપારીશ હોય છે. ખૂન કરનારા, ધાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા ખીજા ભારે ગુના કરનારાઓને માજિસ્ટ્રેટ મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજલ ઇન-ચાર્જ કરે છે. ભોંય, તથા ખીજી સ્થાવર મીલકત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મીલકત સંબંધીની કુર્બાદ પણ તેજ માંબળે છે. જડજલને મદદ કરવાને આજિસ્ટ્રેટ જડજલ અને મુજાફિ-નેટ જડજલ રાખેલા છે. મોટાં નગરોમાં રમૉલકૉઝ કોર્ટ હોય છે, ત્યાંના જડજલે નાની રકમના કજુઆ ચૂકવે છે. તેના ફે-મલાપર અપીલ નથી. તમામ વ્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું મુંબઈની હાઇ કોર્ટને મોકલું છે. મોટાં ગામ, કર્જા, ને શહેરોમાં ડેપુટી પોસ્ટમાસ્ટર નામે કારકુનો રાખ્યા છે. અરકારના તથા લોકોના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં અરકારી નોકરોને તથા ગરીબોને દવા કરવાને દાકતર રાખેલા છે. જરૂર જણાય તો માંદા માણુમને હૉ-સ્પિતલમાં રાખી ઓઝડ કરે છે. જિલ્લાના મોટા કર્જાઓમાં એજ કારણને મોટે દવાખાનાં કર્યાં છે.

૩. મુંબઈ ઈલાકાનાં ભાગ.

મુંબઈ ઈલાકાના પાંચ ભાગ કર્યાં છે. ઉત્તરથી સર કરતાં (૧) સિંધ, (૨) કચ્છ, (૩) ગૂજરાત, (૪) મહારાષ્ટ્ર, એમાં દક્ષિણ અને કોંકણ બે છે, (૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાતઢા.

એ ઇલાકાની રાજધાની મુંબઈ ખેટ છે. ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના બીજા ચાર્લસ રાજાને એ ખેટ કન્યાદાનમાં આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવા હજી પોર્તુગીસ લોકોને તામે છે (ગોવાને તામે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભાગ છે). સુરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે) અને કાઠીઆવાડની દક્ષિણે દિવ નામે નાનો ખેટ.

ગૂજરાતમાંનો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકનો ધણોખરો ભાગ ગાયકવાડ પામેથી કરારને પેટ મળેલો છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશો પેલા પામેથી અને ૧૮૧૮માં જીતી લીધેલા છે. ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ ઇલાકાનો ભાગ હતો, તેને અને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ ઇલાકામાં નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં સર ચાર્લ્સ નેપીયરે સિંધ દેશને ત્યાંના અમીરો પામેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધ.

મુખ્ય શહેર.

૧ સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક. જેકબાબાદ.

૨ શિકારપુર જિલ્લો. શિકારપુર.

૩. હૈદરાબાદ જિલ્લો. હૈદરાબાદ.

૪. કરાંચી જિલ્લો. કરાંચી.

૫. ધરપારકર. ઉમરકોટ.

૬. સૈરપુર સંસ્થાન. સૈરપુર.

(૨) કચ્છદેશ. મૂજ.

(૩) ગૂજરાત.

૧. સુરત જિલ્લો. સુરત.

૨. મરુચ જિલ્લો. મરુચ.

૩. સેડા જિલ્લો. સેડા.

४. पंचमहाल.	गोधरा अने दाहोद.
५. अमदावाद जिल्हो.	अमदावाद.
६. काठीगाबाड एजन्सि.	राजकोट.
७. पालणपुर एजन्सि.	पालणपुर अने डीसा.
८. महीकांठा एजन्सि.	सादरा अने इडर.
९. रेबाकांठा एजन्सि.	नांदोद, बारीभा अने लुणावाडा.
१०. गायकवाडनो मूलक.	बडोदरा.
११. खंभात संस्थान.	खंभात.
१२. पंचमहाल एजन्सि.	नारकोट.
१३. सूरत एजन्सि.	वांसदा, धरमपुर, अने सचीन.

(४) महाराष्ट्र (मुंजर्षि छळाडो)

(अ) कोंकण.

१. धाणा जिल्हो.	धाणा.
२. जवार संस्थान	जवार.
३. कोलाबा जिल्हो.	अलीबाग.
४. जंजीरा संस्थान.	जंजीरा.
५. रत्नागिरि जिल्हो.	रत्नागिरि.
६. साबंतवाडी संस्थान.	साबंतवाडी.

(ब) दक्षिणप्रांत.

१. खानदेश जिल्हो.	धुळिया.
२. खानदेश एजन्सि.	
३. नाशक जिल्हो.	नाशक.
४. पेंठ संस्थान.	पेंठ.
५. अहमदनगर जिल्हो.	अहमदनगर.
६. पुणाजिल्हो.	पुणा.
७. सतारा जिल्हो.	सतारा.

૮. સતારા જાગીર.	મોર, કલદન, ઔંદ, જત.
૯. સોલાપુર જિલ્લો.	સોલાપુર.
૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન.	અકલકોટ.

(૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રદેશ અને ઉત્તર કાનડા.

૧. કલાદગી જિલ્લો.	કલાદગી.
૨. બેલગામ જિલ્લો.	બેલગામ.
૩. કોલાપુર સંસ્થાન.	કોલાપુર.
૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.	સાંગલી, જમસિંહી, મિરજ, કૃન્દ-
વાડ, મુધોલ અને રામદુર્ગ.
૫. ધારવાડ જિલ્લો.	ધારવાડ.
૬. સાવનૂર સંસ્થાન.	સાવનૂર.
૭. ઉત્તર કાનડા જિલ્લો.	કારવાડ.

સિંધના મર્યાદા ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહેછે. ગૂજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા (પંચમહાલ મુદ્દા), ભરૂચ, સૂરત, થાણા અને કોલાખા છે; મધ્ય ભાગમાં નાશિક, આનંદેશ, અહમદનગર, પુણા, સોલાપુર, અને સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કલાદગી, કાનડા, અને રતનાગિરિ છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનરના તાબામાં પાલણપુર, મહીકાંડા, રેવાકાંડા, પંચમહાલ, ખેડા, સૂરત, થાણા, અને કોલાખાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ છે; આનંદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિઓ મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબાહેઠળ, તથા ધારવાડ અને સા

વંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સિઓ દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરના તાબાહેકલ છે.

૪. મુંબઈ શહેર અને બેટ.

મુંબઈ એટ એકલાને જૂદો જિલ્લો ઠરાવ્યો છે અને તેથી તેને ઊપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ એટ સપાટ મેદાન છે તેની દરેક બાજુએ ફેટલાક નીચા ડુંગરા આવેલાછે. એ સપાટ મેદાન ૨૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ એટની પૂર્વે તથા એની અને કોકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સૂધી છે. દરિયા અને પવનના સપાટામાંથી એ બંદરનું રક્ષણ આસપાસ આવેલી જમીનથી થાયછે. દુનિઆમાં સૌથી મોટાંમાં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો હમિશાં જથાબંધ રહેછે, ને દુનિઆના સુઘળા ભાગો તરફ આવળ કહેછે. એ બંદરમાં ફેટલાક એટ છે તેમાંનો ઘારીપુરી નામે ઘણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કોરીને દહેરાં કર્યાં છે.

એટની જ બાજુએ બંદર છે તેજ બાજુએ કોટ હતો. એ ભાગમાં વેપારીઓ અને શાહુકારોની દુકાનો, વસૂલ, વ્યાય, પોર, તાર, અને બીજાં ખાતાંઓને મોટી રોનકદાર મોટાં સરકારી મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલવે મળેછે.

કોટ અને બહારકોટ મળી મુંબઈશહેરની વસ્તી ૧૪૪૪૦૫ માણસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઈંગ્લેન્ડ રાજ્યમાં તે મોટામાં મોટું શહેર છે. સુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાયછે; પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિઆના જૂદા જૂદા

ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઇંગ્લેન્ડ, હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષાઓ બોલેછે. દરિયાના પાણીને આવતાં અટકાવવાથી અમુક ક-રતાં ખેટની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલોછે, અને આડીઓ-પર રસ્તા તથા રેલવે બાંધીને સાદી (થાણાજિલ્લામાં) ખેટ મા-થે ઉત્તર ભાગને હાલમાં જોડી દીધેલો છે. સાદીમાં મુંબઈ-થી ૧૬ મૈલ, મરકારે વિહાર નામે મોટું તળાવ બાંધ્યું છે તેમાંથી લોહના નળો વડે મુંબઈમાં મીઠું પાણી આવે છે.

એમાં વિદ્યાલયો બહુ છે. રંગારા, ચમાર, કેસારા, તથા બીજા કારીગરો પોતાના હુનર એ ખેટમાં કરેછે, પરંતુ સૌકરતાં વધારે મો-ટો ધંધો સૂતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ ખેટમાં વરા-ળયંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના સંચા હાલમાં ઘણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજી મળેછે. વળી નાજિએરીઓથી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધાથી ઘણા લોક કમાયછે. ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. ભીંડી થાયછે, અને કુંગળી (કાંદા), દૂધી, કોયું, કાકડી, વગેરે શાકભાજી પણ મજા થાય છે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિ-પાલ આનું છે. જમીનપરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવા મા-ટે ઇંગ્લેન્ડ મરકારે એક કલેક્ટર રાખેલો છે, અને વહાણેથી જ માલ આવેછે તે ઉપર દાણ ઠરાવ્યુંછે તે વસૂલ કરવા માટે કરતમ કમિશનર નીમલોછે. મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈસિટીના ર-હેવાસીઓના કજીઆ ચૂકવવા, તથા જિલ્લાના જડજો અને મા-જિસ્તેદોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની ભૂલ સુધારવી, અને તેઓના ઈનસાફ ઉપર અપીલ માંભળવી એ તેનું કામ છે.

૫. અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાબાનાં સંસ્થાન.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના ર-ક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની વાયવ્ય દિશાએ એડનમાં એક સં-સ્થાન મરકારે કર્યુંછે. એ સંસ્થાન આશરે ૩૫ ચોરસ મૈલ

છે, અને તેમાં ૨૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ઘણા ખ-
લાશીઆ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં
આરબોની જંગલી જતો વસેછે. એ દેશ ઘણો ગરમ છે, અને
તેમાં ઘણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ જેટ ઇંગ્લેન્ડના તા-
બામાં છે. એડનથી થોડા મેલને છોટા રાતા સમુદ્રમાં જવાના
બારા આગળ એ ખેટ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

સિંધ.

જૈરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૭૧૭૫
ચોરસ મેલ અને ૨૧૯૨૪૧૫ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તી-
માંના ૬ મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલ-
ચી ભાષા બોલાયછે. એ દેશની દક્ષિણે કુચનું રણ અને
આરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાલા અને સુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલ-
ચિસ્તાન અને પંજાબ, અને પૂર્વે જમલમેરનું રણ અને રજપુ-
તાનાનાં દેશી રાજ્યો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન
છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ઘણો રમણ અને સારો ખેડાયલો
છે. સિંધના હરકોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસેછે, પરંતુ
માર્ચથી સપ્ટેમ્બરમાસ સૂધીમાં સિંધુનદીમાં રેલ આવેછે તેથી તે-
ની આસપાસના મુલકમાં પાણી ફરી વળેછે. એતરોમાં પાણી પૂરું
પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગ-
માં ડુંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં ઘેટાંને સાથે આરો જાગેછે, અને
પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે.
દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં એતી અને આરો સારો થાયછે. વળી તેમાં

માટીનાં વાસણ, ચામડાંની વસ્તુઓ, અને શેતરંજીઓ બનેં છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, ર, તથા તેલિયાં બીયાં મુખ્ય છે.

હૈદરાબાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્ટીસૂધી રેલવે છે, અને સિંધુ નદીમાં મુલતાનસૂધી આગબોટ ચાલે છે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગ ક- રેલાં છે તેમાં શિકારપુર, હૈદરાબાદ, અને કરાંચી એ ત્રણ મધ્ય ભાગે રમ્માળ જિલ્લા છે. બાકીના બે ભાગ પોલિટિકલ સુપરિ- ન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી મંરથાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગનીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક.— એ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ના હાથ નીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૯૧૩ ચોરસ મૈલ તથા ૮૬૮૮૫ માણસની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યાં છે. એ મૂલકની પશ્ચિમે તથા વાયવ્ય કાણુમાં ખિસાતના ખા- નનો મૂલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે. એમાં ઘણું કરીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભોંય ઘેરાન છે; પરંતુ જ્યારે પાણી પાયછે ત્યારે બીજા ભાગમાં ખેતી થાયછે. મુખ્ય નિકાસ જુવાર, બાજરી અને ઘઉં છે; તલ, દીવેલી, વગેરે તેલિયાં બીયાં પણ થોડાંક થાયછે; નહેરો વડે જે જમીનને પાણી પાયછે તેમાં જુવાર અને બાજરી પાકેછે, અને જે પર પૂર આવે તે સુકાયાપછે તેમાં ઘઉં પાકેછે. જેકબાબાદ માત્ર મોઢું શહેર છે તેમાં ૫૨૦૫ માણસ વસેછે.

(૨) શિકારપુર — એ જિલ્લાની ઉત્તરે સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક અને ભાવલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કાહિસ્તાનના પશ્ચિમ ડુંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે ભાવલપુર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે તેમનું ક્ષેત્ર- ફળ ૮૮૦૬ ચોરસ મૈલ અને ૭૭૬૨૨૭ માણસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવેછે. ખરિફાકમાં ડાંગર અને જુવાર અને રવિયાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુનર ધણો ચાલતો નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમડાં, અને માટીનાં વાસણ માત્ર થાયછે. વેપારને માટે બે શહેર પ્રખ્યાત છે, શિકારપુર અને પહેલાં ખોરાસાનની બાગોળ કહેતા, અને શંકર સિંધુનદીને કાંઠે જુલન ધાટના વેપારનું સ્થળ છે. લાખીના અને શહેરી એ પણ મોટા કસ્બા છે.

(૩) હૈદરાબાદ—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯૬૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૭૨૧૯૪૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે મીરઅલી મુરાદનું સંસ્થાન, પવ થર પારકર સંસ્થાનો,

દક્ષિણ કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટ છે, અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ડોન્ડ ભૂમિ છે. કારીગિરીને માટે સિંધમાં મખ્યાત સ્થળ હૈદરાવાદ જિલ્લો છે. એની શેતરંજ, રેશમી અને સૂતરાડી કાપડ, માટીનાં વાસણ, અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાય છે.

ખેતીની પેદાશમાં (ખરિફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર, અને રૂ તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે; પરંતુ માત્ર હૈદરાવાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૧૧૫૨ માણસની વસ્તી છે.

(૪) કરાંચી.—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૦૮૯ ચારસ મૈલ તથા ૪૨૩૪૯૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. એ જિલ્લા ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો ખરબચડો અને વેળાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવે છે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીની નજીક થયેલો ખેટ; ત્યાંની હવા બિજવાળી અને રોગી છે. એમાં સૂતરાડી કાપડ, માટીનાં વાસણ અને કામળો બને છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરિફ પાકમાં) તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને બાજરી કરાંચીથી મુંબઈ હાલકાના બીજા ભાગે ખાતે ચડે છે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીજાં જિલ્લાં મોકલવામાં આવે છે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાય છે. વળી થોડું રૂ અને ગળી થાય છે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. એ મોટું બંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહીસલામત રહી શકે છે. એમાં એક સરકારો હાઈસ્કૂલ છે.

(૫) થર પારકર — એ પાંચસુબના હાથનીયે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૬૨૯ ચારસ મૈલ અને ૧૮૦૬૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે. એ મૂલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હૈદરાવાદ જિલ્લો, ઉત્તરે ખેરપુર સંસ્થાન, અને પૂર્વે રજપૂતાનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મૂલકના ત્રણ ભાગ કર્યા છે. પશ્ચિમે પૂર્વ નળનું રેતીનું પ્રદાન છે તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્રિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં ખેટ જોવા છે. એ મૂલકમાં વરસાદ થોડોજ આવે છે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીની બહુ તંગી છે. એમાં ધાળળી, શેતરંજ, અને ચામડાંની જાણસો બને છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા, અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, રૂ અને જવ થાય છે. મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) સૈરપુરસંસ્થાન—એ સિંધની ઇશાન કોણમાં છે અને ત્રીરખમિ સુરાદના તાબામાં છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

કચ્છ*.

આ મુલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એની દિ-
શરે, પૂર્વે, અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈરત્ય કોણમાં
કચ્છનો અખાત અને અરબીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કોણમાં
સિંધુ નદીની પૂર્વશાખા કોરી છે. રણની પેલીમર ઉત્તરમાં
થર કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધ દેશ છે. એ રણ
મોટું રેતીનું મેદાન છે તે ઓમાત્રામાં પાણીથી ભરપૂર હોય છે,
ત્યારે કચ્છ જાણે ખેટ હોય તેમ દેખાય છે. કચ્છની વધારેમાં
વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦
મૈલ છે. પરંતુ એક રથળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ
બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮૭૮
ગામ તથા ૫૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કાંઠે તદ્દન
ખપાટ છે અને ભૂમિ રસાય છે. બાકીની મૂર્વે દિશામાં ડુંગરા
અને પથરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડુંગરાની હાર ત્રણ છે.
તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાય છે. ઉત્તર ધાર નામે હાર
ઉત્તરમાં છે; કાળો, રાયમલરો, ખડીર, લક્ષી, ધોળો, મીલવો,
અને મોણધો એ મૂર્વે ડુંગરા એમાં છે. તેઓ પચ્છમ, ખડીર,
અને માંથલ ખેટોમાં થઈ ચોરાડ કે ચોરવાડ સૂધી જાય છે.
બીજી હાર મધ્યધાર છે, તેમાં આરો, કરોકામ, ધીણોધર,
હવાય વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક કચ્છની ઉત્તર દિ-
શાએ રણની સીમા છે. ચાવા નામે ત્રીજી હાર ભૂજની

* કચ્છ દેશની ભૂગોળની ઝીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સારૂ લખી છે.
ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીણી બાબતો મૂકી દેવી. માત્ર સીમા, ન-
ગરોલું સહજ જ્ઞાન, મુખ્ય ડુંગરો તથા થોડી હકીકત શીખવવી.

દક્ષિણે પૂર્વપશ્ચિમ જાય છે, તેમાં ચિત્રાણી, રોહાની, નનામો, આડવા, ચાત્રોડ વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર થોડી ધણી તૂટક છે. એમાંના કાળો નામે ડુંગરનું શિખર કચ્છમાં સર્વથી ઊંચું છે. મધ્યધાર મહિલા પહાડોમાં ધીણોધર સર્વથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧૨૬૮ ફૂટ ઊંચું છે. આડવાહાર મહિલા પહાડોમાં નનામો સૌથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧૪૨૪ ફૂટ ઊંચું છે.

નદીઓ.— એમાં એકે નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેણ છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહે છે. ઊનાળામાં માત્ર છેટછેટ ખાખોચીઆમાં પાણી ભરાઈ રહે છે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેણ જાણવા લાયક છે. નાગમથી નામે વહેણો એડાપાસે આડવાપર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નવી નાળ આગળ કચ્છના આખાતમાં ભળે છે. દેશલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેણો માંડવીની નાળમાં ભળે છે, અને ખારી નામે વહેણો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે મુમરાસરની પાસે રણમાં ભળે છે. એ વહેણાઓમાં આખું વરસ પાણી રહે છે.

એ દેશનાં ઝોળ પરગણાં કંઈલાં છે તે નીચે પ્રમાણે:— પાવર, મીઆળી, ચત્તી, પચ્છમ, સહીર, પ્રાંથલ, વાગડુ, અંજાર ચોવીસી, મુવડ ચાંવીસી, હાલા ચોવીસી, કાંઠી, માંડાસા, અચડાસા, કંડ, ગરહો, અને માક.

મુખ્ય શહેર.— મૂજ એ સંવત ૧૯૦૫ માં રાવ શ્રી ખેંગારજીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૩૭૪૨ માણસની વસ્તી છે. એ માંડેલી જોવા લાયક ઈમારતોમાં યુરોપના મકાનોને ધાટે મરહૂમ રાવ શ્રી માગમલજીએ નવો મહેલ બંધાવ્યો છે. તે મજાજૂતાઈ અને સૌંદર્યમાં સર્વથી મેઠ છે. બીજું શહેર માંડવી બંદર છે. એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૫૬૮૮ માણસની વસ્તી છે.

વહાણોની મગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાવી છે. મુંદરા, ભલપત, જલો અને તૂળા એ ચાર જાણવા લાયક બંદરો છે. મોટા કરખામાં અંજાર, ગવર, અઘાંઈ, (મોરબીનું) મચો, ચેન્ના, નલિયા, કઠોરા, તેરા, સૂમરીરોહા, મદેસર, કેરા, અને કંથકોટ છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજા જૂનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન દેરાં છે. કુચ્છ જિવાય રાવના તાખામાં આખામાં કુચ્છી ગઠ છે અને વવાણીઆનાં બંદરો, મોરબીના ઝીંઝુવાડાના, કાઠીઆવાડના નવાનગરના અને સિંધના બસ્તાબંદરપર રાવનો હક પહોંચે છે. એક હાઈસ્કૂલ, એ પોલીસ વર્ગની અને એક બીજા વર્ગની ઇન્જિનિયરિંગની શાળા, એક મેડિકલ શાળા, એક અરબી અને ઉર્દુ નિશાળ, અને ત્રણ કન્યાશાળા સુદાં આખા કુચ્છ દેશમાં ૪૫ નિશાળો છે. એ મુર્ચનો વહીવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર હરાયો છે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યા છે. દરેક જિલ્લામાં મુનિસિફ રહે છે. જુજમાં મદર અદાલત છે તેના ઉપરીપણા નીચે એ મુનિસિફો છે. મદર અદાલતના ચૂકાદાની અપીલ રાવની હજૂરમાં થઈ શકે છે. કુચ્છના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામ ચાલે છે. એ જિવાય જુજમાં બાયાતોને માટે બેડેજ કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દિવાન તથા ત્રણ બાયાતો મળી ઈનસાફ કરે છે. દર પાંચ વર્ષે બધા બાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમે છે. જાપજા ખાતાનો વહીવટ ટ્રિવિન્યુ કમિશનર કરે છે, દેશની આવક અને ખર્ચ ઉપર દેખરેખ રાખે છે તથા જૂદા જૂદા ૨૭ મહાલોમાં મુકદ્દા મુઝ્મો અને કારબારીઓ મારફત જમાબંદી ગ્રાહ્ય રાખે છે. એ જિવાય જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા ઉપર તથા મોજણીખાતા ઉપર તે નજર રાખે છે. જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા

નો ઉપરી હાલ યુરોપીઅન અને મોજણીઆતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ આતું તથા મુંબઈની વૈદ્યકશાળાના ગ્રાજ્યુએટના હાથ નીચે દવાઆનાં અને સીતળાઆતું છે.

પોલિટિકલ એજન્ટ ભૂજમાં રહેછે. દેશની અવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખેછે અને ઇંગ્લેન્ડને લાહેણી ખંડણી વસૂલ કરેછે. વળી એમાં નાનું ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર રહેછે.

મુખ્યનિકાસ— જાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, મઠ, ઘઉં, રૂ, ઊન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બગદ, ઊંટ, ઘી, તેલ, વગેરે પરદેશ આતે મોકલવામાં આવેછે. ભૂજમાં સૂતરાઈ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કસબી અને હીરનું ભરત બહુ વખણાયછે. સોના રૂપાની નકસીદાર કારીગીરીઓ ઇંગ્લેન્ડ લોકોને પસંદ પડેછે, અને તેઓ ખરીદ કરેછે. ભાંતાળના મઠમાં ફટકડી અને થોડો સૂરોખાર જડેછે. વળી એમાં કોયલાની ખાણો છે, પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ માતે જીડેજી રજપૂત છે; તેના ભાયાતો ઘણા છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ગુજરાત. ભાગ ૧ લો.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો ખાલસા છે, અને ખાકાનો દેશી રાજાઓનો છે. એ દેશી રાજાઓનું વર્ણન સાતમા પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મુલકની વિગત લખીછે. એ મુલકના પાંચ જિલ્લા કર્યા છે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે ૧ સુરત જિલ્લો છે; તેની ઉત્તરે ૨ મરુચ જિલ્લો; ભરૂચ-

ની ઉત્તરે ૩ સેઢા જિલ્લો, અને ૪ પંચ મહાલ; અને સૌથી ઉત્તરે ૫ અમદાવાદ જિલ્લો છે.

૧. સૂરત જિલ્લો.

એ જિલ્લામાં આશરે ૧૫૮૮ ચોરસ મેલ જેટલી જમીન છે, તથા ૭૩૦૯૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે કીમ નદી છે. એ નદીની પેલીમર ભરૂચ જિલ્લો અને ગાયકવાડનો મૂલક છે. સૂરત જિલ્લાની પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, તથા વાંઝદા અને ધરમપોરનાં રાજ્યો આવેલાં છે. દક્ષિણે દમણ અંગા નદી છે; અને પશ્ચિમ દિશાએ અરબી સમુદ્ર તથા અંભાતનો અપ્પાત છે. એ જિલ્લાના તાલુકા એક જથે નથી, ગાયકવાડનાં પરગણાં સાથે ભેળભેળ થઈ ગયેલ છે. નદીનાળાંએ પાડેલાં કોતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ઘાણું કરીને સપાટ છે. પારસેરા અને ડુંગરી વિના જાણવા લાયક બીજા ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. પારડી તાલુકામાં થોડાક નાના ડુંગરા છે અને ઈશાનમાં માંડવી પરગણાનો ફેટલોક ભાગ પહાડી છે. પશ્ચિમ કાંઠે ખાડીઓ બહુ છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજત કરે છે. મુખ્ય નદીઓ.—૧. તાપી, ગૂજરાતમાં નર્મદાસિવાય ખીણ બધી નદીઓથી મોટી છે. એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને સૂરત આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે. ૨. કીમ, રાજપીપળાના ડુંગરામાંથી નીકળીને અંકલેશ્વર તાલુકાની દક્ષિણે અને ચ્યોરપાડ પરગણાની ઉત્તરે થઈને અંભાતના અપ્પાતને મળે છે. ૩ મીઠોલા, ૪ પૂર્ણા, ૫ અંધિકા, ૬ પાર, ૭ કોલક વગેરે ખીણ નાની નદીઓ છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણું લોક કરે છે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જુવાર,

૩, ધઉં, કડોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાગલી, કોદરા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક કેકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક, વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ છે તે જોવા જેવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છે:—

(૧.) પારડી.	(૫.) બારહોલી.
(૨.) વલસાડ.	(૬.) માંડવી.
(૩.) ચીકલી.	(૭.) ચોર્યાશી.
(૪.) જલ્લાલપોર.	(૮.) ઓરપાડ.

આ આઠ પરગણાંમાં ૮૫૯ ગામ અને લોકલક્ષ્ડના અર-અથી ચાલતી ૨૭૪ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૪૧૪૧ નિશાળીઆ ભણેછે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને કોજદાર છે.*

(૧) પારડી તાલુકો.

એની ઉત્તર સીમાએ પાર નદી છે, અને દક્ષિણે દમણ ગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

એ પરગણામાં ૮૧ ગામ અને ૫૧૭૪૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે—૧. પાર. ૨. કોલક. ૩. દમણગંગા. એ ઉપરાંત કોંચલ અને પરીઆલી નામે ખાડી છે. એનાં મુખ્ય ગામ ૧. ચાલડાપારડી, ૨. વગવાડા, એ કોલક નદીને કાંઠે છે. ૩. કુંતા, બગવાડેથી એ ગાઉપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઈન્સ્પેક્ટર

* આ તાલુકાઓનું વિવેશ વર્ણન આગળ છે તે સૂરત જિજ્ઞાની નિશાળોમાં માત્ર ચલાવવું થોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં મોટાં ગામ તે સાર જોઈએ.

રહેછે. હર વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જત્રા ભરાયછે. એ મેળો ત્રણ માસ રહેછે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ ખપેછે. ૪. ઉદવાડા, એમાં પારસીની જૂની અગીઆરી એટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતમની જત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાયછે. ૫. કોલક, એ બંદર છે. ૬. ઉમરસાડી, એ પણ બંદર છે. દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સૂરત જિલ્લામાં અને ગૂજરાત પ્રાંતમાં મૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એની નૈરત્ય ખૂણાપર પોર્તુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકામ-ડાંગર, કોદા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, અણા અને વાલ છે.

(૨) વલસાડ તાલુકો.

એમાં ૭૮૨૦૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ — ૧. ગણદેવીની લાડી; એનું બીજું નામ અંવિકા નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. ૨ કાવેરી; ૩ સરેરા, એ નૈરત્ય કોણમાં વહેછે. ઉડાચ અને બીલીમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળેછે. ૪. ઑરંગા, એ વલસાડની પાસે છે. ૫. વાર. એ શિવાય બામ, કોલાઈ, વાંકી, વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. વલસાડ એમાં ૧૧૩૧૫ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને સબાડિનેટ જડજની કચેરી તથા ગામ સુધારાઈ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલસાડના સબાડિનેટ જડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તેથી એમાં ફૂરજે કે માંડવી છે. અનાજ, યોગ અને માગ અહિંથી ચઢેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલદારની કચેરી પણ એજ ગામમાં છે. ૨ હરવાડા માં મીઠું પાકેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક ઝરકારી કારકુન રહેછે. એ

મિયાય મદલી, માલબેળ, ડહાચ, બીધરી, કાંસંવા, અને હરીઆ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પાર નદી પર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાય છે. આ તાલુકાના ખાસ મુબઈ, સૂરત વગેરે બંદરે સફર કરે છે. હુરીઆ, વલસાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાં છે, તેમાં વલસાડનું સ્ટેશન મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ.— ડાંગર, કોદા, દીવેલી, નાગલી, શેરડી, ચણા, અને વાલ.

(૩) ચીકલી તાલુકો.

એમાં ૬૩ ગામ અને ૫૯૩૧૨ માણુમની વસતી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧, ઉત્તરમાં અંબિકા. ૨, ચીકલી પાસે વહેનારી કાબેરીનો વલસાડ તાલુકામાં અંબિકા બેડે મુંગમ થાય છે. ૩. સરેરા ૪. ઓરંગા આ તાલુકાની દક્ષિણ સીમાએ વહે છે. એનાં મુખ્ય ગામ— ચીકલી; વસતી ૩૧૭૮. એમાં મામલતદારની કચેરી છે; દેહેગામ, સરગામ, આલીપોર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ— ડાંગર, કોદા, અને દીવેલી.

(૪) જલાલપોર તાલુકો.

એમાં ૯૫ ગામ તથા ૭૦૧૧૨ માણુમની વસતી છે. એની નદીઓનાં નામ— ઉત્તરે પૂર્ણા નદી વહે છે. દક્ષિણે અંબિકા છે. કનાઈ, છુટારા, કરકવા, બનેવ વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ— જલાલપોર. એમાં ૨૦૯૧ માણુમની વસતી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં સરકારી નિશાળ છે તેનો ખર્ચ ચલાવવાને રૂ. ૩૨૮૦) પટેલ ગોપાળજી રતનજી વગેરેની મહેનતથી એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. મઢવાડ, અબરામા, અમ-

લસાડ, કછાલી, આટ, સરસાડ, અષ્ટગામ, પનાર, સીસોદરા વગેરે મોટાં ગામ છે. અમલસાડ અને નવસારી એ એ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. નવસારીની પાસે અર્ધા ગાઉપર જલ્લાલપોર છે. એ પરગણાની દક્ષિણે બીલીમોરા છે ત્યાંપણુ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ— જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ, અને શેરડી.

(૫) બારડોલી તાલૂકો.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૭૫૦૦ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓ.—૧. તાપી; ૨. મીઠોલા, એ નદીના વણ કાંટા છે. બુહારી ગામ આગળ પૂર્ણ નદી છે. અને તેની એક શાખા વાલોડ થઈને વેજને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. મીઠોલાને કાંઠે બારડોલી; વસ્તી ૪૨૨૯ માણસની. એ ગામ ગાયકવાડના બેજેશ્વર પરગણાની હદમાં છે એમાં મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે કઢોદ. ૩. સરમોળ, ૪. વાલોડ. ૫. મોતા; ૬. વરાહ. ૭. બુહારી, ૮. વેહેગામ. ૯. વાંકાનેર, ૧૦. કલાસ, વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકો વધારે મોટો હોવાથી વાલોડમાં મહાલકરી અને ફોજદારનાં થાણાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ— ડાંગર, જુવાર, ઘઉં, કોદા, કપાસ અને શેરડી.

(૬) માંડવી તાલૂકો.

એમાં ૧૬૯ ગામ અને ૪૮૩૬૭ માણસ છે. મુખ્ય ગામ માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજ સહેતા. ત્યાર પછી ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. મંવત ૧૮૯૮ માં ઇંગ્લેન્ડના સરકારની જાપતી મેકી અને પછી કેટલેક વરસે એ તાલુકો ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ધણા ડૂંગરા છે; તેમાં દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે, અને કેટલાક પાતલ ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા એટલે બાગ કયાં છે તેમનાં નામ, માંડવી, બહુધાન, પાતલ, દેવગઢ, દહવાડા, હવેલી, અને વારગામ. એમાં દક્ષિણે તાપી નદી છે. ગ્રેહે, એ નદી રાજપીપળાના રૂડા નામે પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામપાસે થઈને વહેલી આગળ તાપીને મળેછે. માંડવી ગામમાં ૪૨૯૬ માણુમળી વસ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામ સુધરાઈ પાતું છે. બહુધાનમાં બાર બાર વરસે મોટી જવત બરાયછે. ઘંટોલી અને તડકેશ્વર મોટાં ગામ છે. એ તાલુકાની નિકામ— કોદ્રા, ડાંગર, ગુવાર, અને દીવેલી.

(૭) ચોર્યાશી તાલુકો.

એ પરગણામાં સૂરત શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ તાલુકાની વસ્તી ૪૮૪૩૫ માણુમળી છે. એ તાલુકાનાં ગામ ગાયકવાડ મરકાર તથા સચીણના નવાબના તાબાના મૂલકમાં પેરાતાં છે. સૂરત શહેર એ તાપી નદીને કડે છે. એમાં ૧૦૭૧૪૯ માણુમળ વસેછે. કલેક્ટર, જડજ, મજાડિનેટ જડજ, મામલતદાર વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. ગામ સુધરાઈ પાતું તથા હાઈસ્કૂલ પણ છે. સૂરત શહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ઘણો ચાલતો હતો. સંવત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી વેપારનું મથક મુંબઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજ તૂટવાથી શહેરને મોટો ધોક્કો પહોંચ્યોછે. એ શહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારાપર આવેલોછે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજાસૂધી ઝારો રસ્તો બાંધેલોછે. સૂરતની પાસે તાપીનદીને સામે તીર રાંદેર છે. એ કસબામાં ૧૦૨૮૦ માણુમળી વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ પાતું છે. કનારગામ, માઠા, કુંભારીઆ, ઉમરા એ મોટાં ગામ છે. જીઆવબુડીઆ નામે મી-

ઠંધર છે ત્યાં સૂરકારકુન રહેછે. સૂરત અને સયાણ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકામ—૩ અને જુવાર.

(૮) ઓરપાડ તાલુકો.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૬૨૫૬ રહેવાસીઓ છે. એની દક્ષિણદુદ ઉપર તાપી, અને ઉત્તરે કીમ નદીઓ છે. સીતા નદી ભગવાદાંડી આગળ મુમુદ્રને મળેછે. બનાયામાં તેમાંનું પાણી મળું કરીને સૂકાઈ જાયછે. ઇચ્છાપોર અને બીજાં ગામો આગળ પાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ ઓરપાડ છે. એ કરવાની વરતી ૪૦૦૧ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું ઘાટું છે. કુડસદ, મગવાદાંડી, અડાજન, મુંહાલી, અમરોલી, કાસાડ, અને વરાછા મોટાં ગામ છે. સરમનીપાસે ત્રિહનાથ મહાદેવની હરવર્ષે જત્રા ભરાયછે. મોરા ગામમાં કૂવાની જત્રા ભરાયછે. અમરોલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકામ—જુવાર, ૩, અને ઘઉં.

૨. મરુચ જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૩૬૩ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩૫૦૩૨૨ માણસ વસેછે. એની હદ—ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાયકવાડનો મુલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં અંભાતનો અખાત. એ જિલ્લામાં ઘણુંકરીને નર્મદાના મુખ આગળની રસાળ ભૂમિ હોવાથી ખેતી સારી થાયછે, તેમ જાડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલીછે. નર્મદા ઉપરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં કીમ છે. ભરૂચ શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સૂતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રેડીઆ છે, અને બીજે વેપાર રોજ-

ગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે. એ જિવાય ચીમામામાં જુવાર, ડાંગેર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકે છે, અને શીઆળામાં ઘઉં, તલ વટાણા, અણા, વાલ, દીવેલી, અને તમાકુ થાય છે. આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છે:—

(૧.) મરુચ.	(૪.) આમોદ.
(૨.) અંકેશ્વર.	(૫.) જંચુસર.
(૩.) વાગરા.	

આ પાંચ તાલુકામાં ૪૨૫ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલ ફંડને પરચે ચાલતી ૧૯૬ નિશાળો છે, તેઓમાં ૭૪૩૦ નિશાળીઆ ભણે છે.

(૧) મરુચ તાલુકો.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩૨૫૯ માણુમની વસ્તી, ૧૦૨ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં નર્મદા છે. એ નદી તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ઘણી મોટી અને જાડી છે અને એ વડે બહોળો વેપાર ચાલે છે. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને અંભાતના અપ્પાતને મળે છે. તાલુકાનું મુખ્ય શહેર મરુચ છે તે નર્મદા નદીના કાંડાપર છે. એમાં ૩૬૬૩૨ માણુમની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ પાતું છે. કલેકટર, ખાન વર્ગના મુખાડિનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. શુકલ-તીર્થ, જાડેશ્વર, નિકોરા, શાહુવાદ, જાનોર, ટંકારીઆ, પારસેલ અને અંકેશ્વર, એ મોટાં ગામ છે. હર વરસ શુકલતીર્થમાં જનવા ભરાય છે. હર ૧૯ વરસે તવરા અને ભાડભૂતની જનવા ભરાય છે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને જાલેજ એ ત્રણ રે-

* આ તાલુકાઆની વીગતવાર હકીકત આપી છે તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને સાર છે. ખીલ જિલ્લામાં તે માત્ર એમાંના કસ્બા કે મોટાં ગામ ને થારો સાર શી-ખુવારો તે બસ થશે.

લવે રોશન છે. નર્મદા નદીમાં ધંતુરીઆ અને કાસવા એ બે ના ના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ધંતુરીઆમાં માણુમ વસેછે. મુખ્ય નિકામ—૩ અને જુવાર.

(૨) અંકેશ્વર તાલૂકો.

એ પરગણામાં ૧૦૨ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૭૪૩ માણુમની વસ્તી છે. ૧ કીમ નદી એ પરગણાની દક્ષિણી બીમારે છે. ૨. ડમરાવતી એ રાજપીપળામાંથી નીકળી માંડવા બુજુર્ગ આગળ નર્મદાને મળેછે. વળી ચંદ નામે એક ખાડી છે. મુખ્યગામ—૧ અંકેશ્વર. એમાં મામલતદારની તથા બીજા વર્ગના અબાડિનેટ ૪૮૬૪ની કચેરીઓ છે. એમાં ૬૪૧૬ માણુમની વસ્તી છે. ૨. હાંસોલ, એમાં ૪૧૫૨ માણુમની વસ્તી તથા મદાલકરીની કચેરી છે. દીવા, માંડવા બુજુર્ગ, ફલાચ, કતપુર, અને સીસોદગ મોટાં ગામ છે. મુખ્યનિકામ—૩, જુવાર, અને ધઉ.

(૩) વાગરા તાલૂકો.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૮૭૭૯ રહેવાસી છે. એમાં એક નદી નથી, પરંતુ સૂસી નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરૂચને જુદા પાડેછે. વાગરામાં મામલતદારની તથા અબાડિનેટ ૪૮૬૪ની કચેરી છે. આ તાલુકાની પશ્ચિમે દેહેજબારા નામે મોટો કસબો છે તે બંદર છે. ગંધાર, વિલાવત, અને લસીગામ એ મોટામાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકામ—૩, જુવાર, અને ધઉ.

(૪) આમોદ તાલૂકો.

આ તાલુકામાં ૪૯ ગામ તથા ૪૦૨૬૦ માણુમની વસ્તી

છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે હાદર નદી વહે છે. એમાં આઢોદ, ગોવાઢ, હવારેલ વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ આમોદમાં ૬૧૨૫ રહેવાથી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ ક રખા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. કેરવાઢા મોટું ગામ છે તેનો કેટલોક ભાગ તેના કાકોરને તામે છે. આ તાલુકાનું માતર નામે ગામ વાગરા તાલુકાની હદ- માં આવેલું છે. સરમોળ, હસર, રોજા, દેંકારીઆ, વગેરે મોટાં ગા- મ છે. મુખ્ય નિકામ— ૨, જુવાર, અને ઘઉં.

(૫) જંબુસર તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૩ ગામ તથા ૬૩૨૪૬ માણસની વસતી છે. નદીઓ— ૧ મહી એ નદી માળવામાંથી વીકળી ખંભા- તના અખાતને મળેછે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને હાદર દક્ષિણ છે. ૨ હાદર પણ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ— જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા મુખાર્ડિ- નેટ જાડગની કચેરી છે. મુખાર્ડિનેટ જાડગનો અધિકાર આ- મોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૪૬૨૪ માણસની વસતી અને ગામ મુધરાઈ ખાતું છે. વસતીનો ઘણો ભાગ વેપારી છે. જંબુસરથી આશરે નવમૈલને અંતરે દેંકારીઆ નામે બંદર છે. એમાં ઠીક વેપાર ચાલેછે. વેંગામ એ પણ બંદર છે. ગજેદા, કા- થી, વેહવ, અને સારાંદ એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકામ— ૨, ઘઉં, જુવાર, બાજરી અને ગળી.

૩. લેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૬૧ ચોરસ મૈલ તથા વસતી ૭૮૨૭૩૩ માણસની છે. એની સીમા ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો,

ગાયકવાડ અને મહીકાંઠા એજન્ડિનૌ કેટલોક મૂલક, અને રેવા-કાંઠા એજન્ડિમાંનું વાડામિનોરનું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી પંચમહાલ, ગાયકવાડનો મૂલક તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જૂદો પડેછે; અને પશ્ચિમે અંભાતના નવાબનું રાજ્ય તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ ચપટો અને ઝાડોથી ભર્યું છે. ખેતી પણ મારી છે. દશાન કોણમાં એ લગીર ઊંચો છે, ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડ-વાળી અને ઓછી રમ્યા છે. દેશનું પાણી ધાણુંકરીને મહી તરફ વહેછે. એમાં મોટી નદી મહી છે. એ અંભાતના અ-ખાતને મળેછે. ૨ વાત્રક, એ સાબરમતીને મળેછે. ૩ મેચ્વો એ વાત્રકને મળેછે. ૪ શેદી, એ વાત્રકને મળેછે. ૫ મોહોર, એ શેદીને મળેછે. ૬ સારી, આ નદીનો માર્ગ સાબરમતી અને મેચ્વો એ ખેતી વચ્ચે છે. એ જિલ્લામાં બાજરી, કોદા, ડાંગેર, જુવાર, શેરડી, બાવટો, તમાકુ વગેરે પાકેછે. બાજરી અને ત-માકુ પુષ્કળ પાકેછે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આણંદ અને નડીઆદ પરગણામાં ઝેરે બાગાયત પાક થાયછે. કપ-ડવણમાં ઝાણ અને કાચનાં કારખાનાં છે. નડીઆદમાં ઝર-કારી હાઈસ્કૂલ તથા ખેડામાં પહેલા વર્ગની આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે, અને કપડવણમાં તથા ઉમરેડમાં એકેક ખાન વર્ગ-ની આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. નડીઆદના દેશાઈ વેરીબાઈ અમુબાઈ ઉર્ફે ભાડિ માણેએ મોટી ઉદારતાથી રૂ ૨૦૦૦) ખરચી નિશાળનું મકાન બંધાવી આપ્યુંછે. આ જિલ્લામાં આ-શરે હલકા દરજ્જાની બમેં નિશાળો છે તેઓનું ખરચ લોકલ કુંડમાંથી કરવામાં આવેછે. એ નિશાળોમાં સુમારે ૧૪૦૦૦ છો-કરા ભણેછે. એ જિલ્લામાં રેલવે છે તેની એક શાખા આણંદ-થી પાલી સૂધી જાયછે. એ જિલ્લાનાં મુખ્ય ગામ મોટા કરબા છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(૧). કપડવળજ.	(૫). માતર.
(૨). ઠાસરા.	(૬). આણંદ.
(૩). નડીઆદ.	(૭). ચોરસદ.
(૪). મહેમદાવાદ.	

આ તાલુકાઓમાં ૫૬૧ ગામો છે.

(૧) કપડવળજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૬ ગામ તથા ૮૬૭૮૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ મોહોર નદી કપડવળજ તથા કુડલાલ પાસે વહેછ; ૨. વાત્રક, એ અપરજીનાગામ પાસે વહેછ. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછ. ૩ વરાસી, એ નાની નદી કપડવળજ આગળ મોહોરને મળેછ. એનાં મુખ્ય ગામ કપડવળજમાં મામલતદાર તથા મળાડિનેટ જાડજની કચેરી છે. એના ફેટલાક રહેવાસીઓ ધણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૩૬૮૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં નિશાળનું મકાન બંધાવવા સાર શેડ કેવળભાઈ તથા શેડ નથુભાઈએ રૂ. ૭૦૦) ભર્યા હતા. ગામ સુધારામાં ખાતું, પુસ્તકશાળા, છોડીઓની નિશાળ, તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે. એમાં કાચ અને સાથ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા બીજાં ટુકાણે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછ. એ બંને કારખાનામાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બને છે તેથી ઊંચી બતનાં કાચ અને સાથ બનાવે તો અપત વધે. આંચોલી, કઠલાલ, છીપડી, તોરણા, ભસુંદા વગેરે મોટાં ગામ આ તાલુકામાં છે. આંચોલીમાં બિના પાણીના કુંડ છે. તાલુકાની

* આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપીએ તે ખેડા જિલ્લાની નિશાળોને સાર છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર મોટા કર્યા, કે બહુ મોટાં ગામ ને થોડાં સાર શીખવે.

મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને કોદા, કાચ તથા શાકુ છે.

(૨) ઠાસરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૦૦ ગામ તથા ૮૫૬૦૧ માણુમની વસ્તી છે. મહી નદી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. શેઠી ઉત્તરે આ પેલા ડુંગરામાંથી બીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નદી આદ તાલુકામાંના અરજનકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળેછે. એ જિવાળ ગઢતી વગેરે નાની નદીઓ છે. એનું મોટામાં મોટું ગામ ઢાકોર છે; તેમાં ૭૭૪૦ માણુમ વસેછે, તે રણુછોડછું મોટું મંદિર તથા ગાંમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂતેમે ધણા લોકો રણુછોડછુંના દર્શન કરવા જાયછે. આસો સુદ પૂતમે તથા અશાડ સુદ પીજની રથજત્રાએ આશરે લાખ માણુમ એકઠું થાયછે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩૨૫૧ માણુમની છે. જનાંઢ, પઢાઢ, કાલસર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ— બાજરી, ડાંગર, અને બાવટો છે.

(૩) નહીઆદ તાલુકો.

એમાં ૬૬ ગામ તથા ૧૫૧૪૮૩ માણુમની વસ્તી છે. શેઠી એ આ તાલુકામાં થઈ એડા આગળ વાત્રકને મળેછે. ૨. મોહોર, એ કુપડવાણ તાલુકામાં થઈ અરજનકોટ આગળ શેઠીને મળેછે. ૩. લુળી એ કોટ આગળ શેઠીને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ નહીઆદમાં ૨૪૫૫૧ માણુમની વસ્તી છે. એમાં મુબારકિનેટ જાડજ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, છોડીઓની નિશાળ, પુસ્તક શાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. અહીં-

ળા, ઘુળેલ, મોહોલેલ, ઉત્તરસંડા, ચકલાસી (એમાં ૭૦૮૧ માણસની વસ્તી છે), તરસંડા, ડમાળ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહુધા અને કુટલા-લ પાસે થઈ નડી આદર્થી કપડવાણુ જવાનો મોટો રસ્તો બાંધેલો છે. આ તાલુકાના વડતાલ ગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી, કોદા, તમાકુ, છૂંદ, તણ, અને રૂં છે.

(૪) મહેમદાવાદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૫૭૫૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧. સારી નદી સાબરમતી અને મેઘોની વચ્ચે મેળે છે. ૨. વાત્રક મહેમદાવાદ તથા ખેડા પાસે થઈ પાત્રા આગળ સાબરમતીને મળે છે. ૩. મેઘો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળે છે. અને ૪ શેઠી આ તાલુકાની દક્ષિણે છે, તે ખેડા આગળ વાત્રકને મળે છે. વાત્રક અને શેઠીના મુંગમ ઉપર સેઠા છે. એમાં ૧૨૬૮૧ માણસ વસે છે. કલેક્ટર, મુબારકનગર જડજ, તથા મિવિલ મર્જન એ અધિકારીઓ એમાં મેળે છે. વળી એમાં પુસ્તકશાળા, મિવિલ હાસ્પિટલ, ગામસુધરાઈ પાતું, તથા છોડીઆની નિશાળ છે. ખેડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સુધી રસ્તો બાંધેલો છે. એને ફરતો કોટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગૂજરાતના પાદશાહ મહમદ બેગડાએ વસાવ્યું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યું છે. એમાં ૮૦૬૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધરાઈ પાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં મુરકારી નિશાળ, કન્યાશાળા, રીડિંગરૂમ, તથા દવાખાનું છે. મમરીઓ નામે કૂચો તથા તેની પડોશમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રોજો એ એ જોવા લાયક છે. સિદ્ધન, મહીજ, સરસવળી, કમીજ, રુદ્રણ વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. મહેમદાવાદમાં અગાઉ બાસતો બનતો હતો તે ઘણો વળણતો. એ તાલુકાની મુખ્ય

નિકામ બાજરી, ડાંગેર, કોદા, શેરડી અને પારિજાતકના ફૂલ છે.

(૫) માતર તાલૂકો.

એ તાલૂકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૮૬૭૩ માણુમની વસ્તી છે. સાવરમતી નદી એ આ તાલૂકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨. વાત્રક, એ આ તાલૂકામાં થઈ પાક્કા આગળ સાવરમતીને મળે છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ માતર છે તેમાં ૪૮૦૪ માણુમની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. રહુ, ળિંવાસી, ત્રાજ વગેરે મોટાં ગામ છે. તાલૂકાની મુખ્ય નિકામ બાજરી, ઘઉં, કોદા, ડાંગેર, તથા કસુંબી છે.

(૬) આણંદ તાલૂકો.

આ તાલૂકામાં ૭૩ ગામ તથા ૧૪૯૯૫૨ માણુમની વસ્તી છે. મહી નદી એ આ તાલૂકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ ઉમેરઠ છે. તેમાં ૧૩૯૫૪ માણુમની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં સુબાર્ડિનેટ જડજની કોર્ટ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેડવાળા બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆનો છે. ૩૨૫૦૦) નું લોકોમાં બિઘરાયું કેરી સરકારી નિશાળનું મકાન બાંધ્યું છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ઉમરેડથી બિતરતું ખીચું ગામ આણંદ છે. એની વસ્તી ૮૭૭૩ માણુમની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. રેલવેની ડાકોરની શાખા એ સ્ટેશને મળે છે. નાપાડ, કરમસદ, ઓઢ (૮૪૨૩ માણુમની વસ્તી), સારસા, ચોરીઆવી, સામરસા (એની વસ્તી ૫૨૩૧ છે), બિલોદા, થામળા, સંઢતપુર, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. વાસદ એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી

નદી ઉપર મોટો પૂલ છે તે જોવા લાયક છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ તમાકુ, કોદરા, રૂ અને બાજરી છે.

(૭) બોરસદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧૪૪૫૨૮ માણસની વસતી છે. મહીનદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે, અને ઉમેશ તથા દેહેવાણુ આગળ થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. મુખ્ય ગામ બોરસદમાં ૧૨૨૧૪ માણસની વસતી છે, અને મામલતદાર તથા મુનાડિનેટ જડજની કચેરી છે. એમાં છોડીઓની નિ-શાળ અને દવાખાનું છે. આંકલાવ, મંદાસી, વોરસદ, અઢારસા, રાસ, દાવોલ, દેહેવાળ, મુળાવ, પીપઢાવ, વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એક જથ્થે નથી, પરંતુ ગાયકવાડના તથા ખંભાતના નવાબના રાજ્યમાં વેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિ-કાસ બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સૂપડ, અને છાંદે છે.

૪. પંચમહાલ.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૭૩૧ ચોરસ મૈલ તથા વસતી ૨૪૦૭૪૩ માણસની છે. એનો રાજ્યવહીવટ ચલાવનાર ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજન્ટ છે. મરકારી ઊપજ પરચના હિસાબની બાબતમાં એડા જિલ્લાનો પંચમહાલ ભાગ છે.

બારીઆના રાજ્યવડે પંચમહાલના બે વિભાગ થયેલા છે. નૈરત્ય કોણુના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, મુંથ, અને સંજેલી આવેલાં છે; પૂર્વે બારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા મહી નદી છે. એ નદી એડાજિલ્લાથી એને જૂદો પાડેછે. ઈશાન કોણુના ભાગની ઉત્તરે

કિરોલી અને કિશનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને બનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ, અને પશ્ચિમે મુંથ, સંજેલી, અને બારીઆ છે. મોટી નદીમાં માસ મહી છે. ઈશાન કોણનો ભાગ વધારે રમણ અને ખેડાયલો છે. દેશ મોટાં ઝાડ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડુંગરા સિવાય અપાર છે. ઉત્તરે કેટલીક રમણ ખીણ છે, પરંતુ ઘણું કરીને જમીન જંચી નીચી અને પેરાન છે, તથા ખેતીની હાલત મારી નથી. એ દેશમાં ખેતી સિવાય ખીણે ઉદ્યમ થોડોજ છે. મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા અને ખીચું વાન્ય છે. તલ અને મહુડાં પુષ્કળ પાકેછ. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, ૨ પેટા મહાલ, તથા ૭૧૯ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છે:—

તાલુકા.

મુખ્ય ગામ.

ગોધરા.

ગોધરા અને સેંઘરા.

કાલોલ.

કાલોલ, હાલોલ અને વેંજલપુર.

દાહોદ.

દાહોદ અને શાલોદ.

એ દેશ આગળ સિંધિઆના તાબામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. ઈંગ્લેજ સરકાર એને સુધારે છે. દાહોદમાં ૧૧૪૭૨ અને ગોધરામાં ૧૦૧૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૩૫ નિશાળો છે તે તેમાં ૨૩૫૭ નિશાળીઆ ભણેછ.

૫ અમદાવાદ જિલ્લો.

આ જિલ્લો ગૂજરાતના ખીણ જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૪૪ ચોરસ મૈલ છે, તે એની વસ્તી ૮૨૯૬૩૭ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ; ઉત્તરે ગાયકવાડનો મુલક; અને પૂર્વે તથા અમ્મિકોણમાં ખેડા જિલ્લો,

અંભાતના નવાબનું રાજ્ય, અને અંભાતનો અખ્યાત. એમાં મુખ્ય નદી સાબરમતી છે તે ઈશાન કોણમાં આરાવલી ડુંગરાના છેડા પામેથી નીકળીને નૈરત્ય કોણતરક વહતી અંભાતના અખ્યાતને મળેછે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરો આવેલાછે, તથા ઘોઘા તાલકામાં ફેટલાક ડુંગરો છે, પરંતુ બાકીનો મૂલક મપાટ મેદાન છે; જિલ્લાના ઘણા ખરા ભાગમાં ખેતી સારી ચાલે છે. ગામડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે; અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં, સૂતરના અને કમળનાં કારખાનાં છે; વરાળયંત્રથી ચાલતા રેંડીઆ છે તેથી પણ ઘણા માણસોને રોજી મળેછે. જિલ્લાની નિકાસ બાજરી, જુવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડોક તમાકુ, શેરડી, આદું, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. ૩ અને ધાન્ય મુંબઈ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. કમળી, રેશમી અને સૂતરાઈ કાપડ આમૃપામના મૂલકમાં જતરછે. જિલ્લામાં ૧૭૨ નિશાળ છે તેમાં આશરે ૧૧૦૮૫ નિશાળીઆ ભણે છે.

અમદાવાદ શહેરમાં બે હાઈસ્કૂલ, બે પ્રાંચરસૂલ, છોકરાઓ-કરીઓની નિશાળો ચલાવવા મોટે શિક્ષકો તૈયાર કરવાની શેડ મેમર્યંદ તથા રાવબહાદુર બેચરદામની મદદથી બંધાવેલી બે ત્રેનિંગ કોલેજો છે. ત્રણ કન્યાશાળા છે. અને ૧૮૪૯ માં ગૂજરાત વર્નીક્યુલર સોસાઈટીએ એક કન્યાશાળા સ્થાપી હતી. તેક નામદાર સખાવત બહાદુર શેઠાણી હરકુંવર બાઈએ એ શાળાના ખર્ચ મટિ રૂ. ૧૨૦૦૦) તથા મકાન બંધાવવા આર રૂ. ૪૦૦૦) આપ્યા. કન્યાશાળા સ્થાપવાઆર મહુમ રાવબહાદુર મગનભાઈ કુરમચંદે પણ રૂ. ૨૦૦૦૦) આપ્યા. એ નિશાળોમાં ૩૦૦ કરતાં વધારે છોકરીઓ ભણેછે. રાવબહાદુર ભોળાનાથે સ્થપેલી આપારાવ લેખરી છે, તેમાં સર્વેને મફત વાંચવા દેછે.

આ શહેરમાં એ. કે. પાર્લમ સહિબની મહેનતથી સ્થપાયે-

લી ગુજરાતી ભાષાને તથા વિદ્યાને ઉત્તેજન આપનારી વર્ના-
કથુલર સોમાઈટીની આક્રિષ્ટ છે. એ સોમાઈટીએ અને ૧૮૪૦
માં એક પુસ્તકશાળા સ્થાપી. એ પુસ્તકશાળાનું યોગ્ય મકાન
નગર શેઠ હીમાભાઈએ રૂ. ૭૦૦૦) ખર્ચી બંધાવ્યું છે. એનું
નામ હીમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટ પાડ્યું છે. શહેરમાં હુકીમંગ લાસિ-
તણ, બેઅરદાસ દિસ્પેન્સરી વગેરે ખીલે પરોપકારી પુરુષોએ
સ્થાપેલાં લોકોપયોગી ખાતાં છે. એમાં ફેરલાંક છાપખાનાં તથા
ત્રણ સાતવારીઆં વર્તમાનપત્રો છે. બુદ્ધિ પ્રકાશ નામે માસિક
ચોપાનિકું શૂ. વ. સોમઈટી તરફથી પ્રગટ થાય છે. અમદાવાદ
જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(૧) પ્રાંતીજ.	(૫) ધંધુકા.
(૨) વીરમગામ.	(૬) ઘોંઘા.
(૩) ઘોઝકા.	(૭) સાળંદ.
(૪) દસકોડ.	

આ તાલુકાઓમાં ૮૮૧ ગામો છે. *

(૧) પ્રાંતીજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૬૬ ગામ તથા ૧૦૬૯૩૪ માણુમની વસતી
છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યો
છે. મામલતદારની કચેરી પ્રાંતીજમાં છે અને મહાલકરીની ક-
ચેરી મોડાસામાં છે. પ્રાંતીજની પશ્ચિમે ૧. સાવરમતી અને ૨. હા-
થમતી નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કોણમાં વહે છે. ૩ વાત્રક એ
બાવડ અને ગાબડ પાસે થઈને વહે છે. ૪ માજુમ, એ મોડાસાની

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આપી છે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશાળોને
માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એના કસબા કે બાહુ મોઠાં ગામ તથા સહુજ બીજી
હકીકત શીખવવી.

પામે છે. ૫ મેન્થો, એ હરમોલની પામે છે. ૬ સારી એ દેશા-
મણ, લાલપુર અને ખીખાં ગામો પામે થઈને વહે છે. માંતીજની
પામે જોખ નામે ધણા મેલ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી
એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાય છે કે અમદાવાદના રહેવાસીઓ-
ને વધારે પાણી પૂરું પાડવા માટે મહંમદ સુલતાને હાથમતી નદી-
ના એક કાંઠાથી ખીખાં કાંઠા સૂધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો
માર્ગ અટકાવી સાબરમતીમાં વાળી લીધી. મુખ્ય ગામ પ્રાંતીજ
છે, જે તેમાં ૮૩૮૧ માણસની વસ્તી છે. મોઢાસામાં ૭૪૩૬
માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામમુધરાર્થ ખાતું છે.
ઓગણ, ગાચટ, ધનસૂરા, ચોડલા, દેહેમાઈ વગેરે ખીખાં મોટાં ગામ
છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેવા-
સી લોકો લૂટકાર અને ચોરી કરતા હતા, તથા બાગ્યેજ જમાવ-
તી આપતા, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ
પડ્યું છે. મોડાસા મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં જાગ
અને ખીખાં ઝાડો ઊગે છે. મુખ્ય નિકાસ— બાજરી, ચણા, મકા,
તલ, જવ, મકાઈ, રતાળુ તથા વરીઆળી.

(૨) વીરગમ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૮ ગામ તથા ૧૨૮૦૪૪ માણસની વસ્તી
છે. એમાં એકે જાણવા લાયક નદી નથી, પણ માંડળ તથા ગો-
રેયા પામે ખારા પાણીના નાના વહેણા છે. એમાં સૌથી મોટું ગામ
વીરમગામ છે, જે તેની વસ્તી ૧૮૬૬૧ છે. કોટની બહાર મુનસર
અને ગંગાસર નામે બે તળાવ છે તેમાં મુનસર ધણું મોટું છે. લો-
કો કહે છે કે પાટણના મહારાજ સિદ્ધરાજ જોશિએ એ તળાવ બં-
ધાવ્યું છે. આ કસબામાં ૬૨૭૭૦ ધણા છે તેઓ રૂના ડગલા,
પંખા, સૂજની વગેરે મારાં બનાવે છે. એ ગામમાં દેમાઈઓ

રહે છે તેમની મત્તાને લીધે એ મોટું થઈ પડ્યું છે. એમાં ગામ સુધરાઈ પ્તાનું, મામલતદાર તથા મળાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં કપામ જોડવાનાં વરાળથી ચાલનારાં કારખાનાં બે-વા લાયક છે. એમાં પાટડી અને માંડળ એ મોટા કરખા છે. પાટડીમાં ૬૩૨૦ તથા માંડળમાં ૬૭૭૪ માણુમની વસ્તી છે. માંડળમાં ગામ સુધરાઈ પ્તાનું છે. પાટડી પાસે મોટું પકિ છે મઠિ કુરમખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહે છે. અહિં જ મી-ટું પકિ છે તેને વરાળનું મોટું કોઈ છે, અને તે મુંબઈ ઈલાકામાં જા-થી મરમ મોટું છે. દેવોજ, ઑગળ, ગોરેવા, રામપુરા, અને મીના-પુર એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લૂટકાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેઓ ઝાઝો ઇપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં ફેટલાંક ગામ કાકીઆવાડ એન્જલિમાં અને ફેટલાંક ગાયકવાડના મૂલકમાં આવેલાં છે. પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકામ—બાજરી, ઘઉં અને જુવાર.

(૩.) ધોલકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૧૮ ગામ તથા ૧૧૩૩૭૫ માણુમની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે અને થોડો ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલગા છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. ફેટલાક તાલુકદારોને ગરાશીઆ કહે છે, અને ફેટલાકને કરખાતી કહે છે. કોઠ તથા સાણંદનો ઠાકોર અને ગાંગડનો ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તેમિવાય તેમના બાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કરખાતીઓ ધોળકામાં રહે છે. તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગી, મેણી અને ખીજાં ગામો પાસે નજ નામે તળાવ છે તેનું પાણી ખાઈ છે તથા પીવાના કામમાં આવવું ન-

થી. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાયછે તેને લોકો ધરનાં છા-
પરાં બનાવવાના કામમાં વાપરેછે. એનાં મૂળીઆનો રોટલા
બનાવવાનો લોટ કરેછે. એને ખીર કહેછે. ધોળકા મુખ્ય
ગામ છે. એમાં ગામસુધરાઈ આતું, મામલતદાર તથા મજા-
ડિનેટ ૧૮૬૮ની કચેરી છે. એ કસબો છે જે એક મૈલ લાંબો
છે, પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૨૦૦૫૪ માણસની વસ્તી
છે. એમાં બે મોટાં અને આરાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર
ઉપર પડી ગયેલી મસીદ છે. એની હવા શરદ્ઋતુમાં આરી ન-
થી. ઓમાવાની આખરે લોકોને તાવ આવેછે તે માહા તથા
કાગણ (કેપ્તુઆરી અને માર્ચ) સૂધી રહેછે. કોડમાં રાખનું
દરબાર છે. બાબલા, ચલોડા, ગોગડ, બદરલા, સરોડા વગેરે મો-
ટાં ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ મુખ્ય
થયું છે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને
વાત્રકના મંડમ ઉપર વૌઠા ગામ છે તેમાં કાર્તીકી પૂનમે દર
વરમ મેળો બરાવછે. એ વેળા આમ્રપાસનાં ગામોમાંથી ઘણા
લોકો ત્યાં એકઠા થાયછે. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકામ ઘરું,
આમા, જુવાર, આહું, કેળાં, દાડેમ, અને શેરડી છે.

(૪.) દસંકોડ તાલુકો

આ તાલુકામાં ૧૫૭ ગામ તથા અમદાવાદ શહેરની વ-
સ્તી બાદ કરતાં ૧૬૫૪૩૪ માણસની વસ્તી છે. ૧ સાબરમતી નદી
ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૨ મેસ્વો, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમા-
એ છે. ૩. સારી, એ સાબરમતી અને મેસ્વો એ પિની વચ્ચે
વહેછે. આ તાલુકામાં અમદાવાદ શહેર સાબરમતીને કાંઠે
છે તે અને ૧૪૧૧ માં સુલતાન મહંમદે બધાવ્યું હતું. એ ગૂજ-

રાતનું મુખ્ય શહેર ગણાયછે અને એમાં ૧૧૬૦૦૦ માણસની વસતી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેક્ટર, જડજ, મળા ડિનેર જડજ અને બીજા મરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં મોટા દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા શાહુકારો રહેછે. અહિંની કેટલીક કારીગરીઓ વખણાયછે. શહેર પાસે વાયવ્ય, તોપપ્પાનું, તથા પોલીમનું લશ્કર છે. મહંમદશાહે તથા બીજા મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો મુંદર, મોટી અને બીજા વા લાયક છે તેમાં મુખ્ય જગ્યામશીદ છે. હાલ મેયેજ મરકારતેઓનું રક્ષણ કરેછે. વાણુ દરવાજા, બદ્ર, મિશનમકૂલ, પ્રાર્થના મુમાજનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, તથા બીજા મરમ ઈમારતો છે. સાબરમતી હવે એક સુંદર પૂલ લોકને તથા ઘોડા ગાડી જવા આવવાને બાંધ્યો હતો તે અને ૧૮૭૫ ની મોટી રેલમાં તૂટી પડ્યો. બીજા રેલવેનો પૂલ છે. શહેરમાં લૂગડાં વણવાનાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. મગરૂ તથા કીનારખાનનાં લૂગડાં ઘણાં મરમ વણાયછે. વળી ઘણી જાતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ધોતીઆં પુષ્કળ બનેછે. વરાળ ચંત્રથી આજતા સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના મોટા મકંઠ છે. બોંયમાં દાટલા નળવડે લોકને મીઠું પાણી પૂરું પાડવામાં આવેછે. વરાળ-ચંત્રવડે એ પાણી નદીમાંથી લાવેછે. નીચે લખેલી ઈમારતો વગેરે જોવા લાયક છે.

કાંકરીધું તળાવ. શાહઆલમનો રોજો. માતરબવાનીની વાવ. દાદાહરીની વાવ. અડાળજની વાવ. મલિકસાબાનનું તળાવ. લટવાનો રોજો. પીરાણાનો રોજો. શાહીબાગ મહેલ. હડીમંગનાં દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં ઉચારસદ, વટવા, કુહા, નરોડા, બારેજા, જેતલપુર વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સાબરમતીને સામે

કાંઠે રેલવે સ્ટેશન છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકામ બાજરી, જુવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ અને કઠોળ છે.

(૫) ધંધુકા તાલૂકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૧ ગામ તથા ૧૨૪૮૬૦ માણસની વસ્તી છે. આખા ગુજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ.—૧. માદર, અને ૨. ગોમા એ બે નદીઓ કાઠી-આવાડમાં કિત્તપત્ર થઈ રાણપુર આગળ મળેછે. અહિં એકઠી થએલી નદીઓ નાગેશ તથા ધંધુકા આગળ થઈ ઝોંકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભોગાવામાં ભળેછે. ૩. નિલકા ૪. ઉતાવઠી એ ભરવાળા પાસે વહેછે. એનાં મુખ્યગામ.— ધંધુકા એમાં મા-મલતદાર તથા મખાડિનેટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં ૯૭૮૨ માણસની વસ્તી છે. ઘોઠેરા, મોટું બંદર છે તેમાં ૧૨૪૬૮ રહેવાસીઓ છે. એ બંદરેથી ઉત્તર ગુજરાતનું રૂ તથા પીળે માલ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આ તાલુકામાં ચરવાળા (વસ્તી ૫૮૧૩), રાણપુર (વસ્તી ૫૭૯૬). અને સસ મોટાં ગામ છે. ધોળેરા તથા ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું સુખ થયું છે. વળી ધોળેરામાં કુસ્ત્રમ ખાતાનો અમલદાર વગેરે મરકારી અધીકારીઓ છે. આ તાલુકાના ગાંક નામે ગામની પાસે મોટું પાકે છે. નીલકા નદીપર આવેલા બીમનાથમાં આવણુ સુદી ૧૫ ને દિવસે મેળો ભરાયછે. ત્યાં ઘણા લોકો ભિગા થાયછે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષે કરીને ધોળેરામાં પાણીની બહુ તંગાસ પડેછે. રાણપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. ભૂટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ધોડેસ્વારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું. એની નિકામ રૂ, જુવાર અને ઘઉં છે.

(૬) ઘોઘા તાલૂકો.

આ તાલૂકામાં ૬૪ ગામ તથા ૩૩૮૨૯ માણસની વસ્તી છે. આ તાલૂકામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે. બાકીનાં તાલૂકદારોનાં છે. ઘોઘાની હવા થંડી છે. પરંતુ ત્યાં મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલૂકાના દક્ષિણ અંતે પૂર્વ ભાગમાં કુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એક નદી છે તે કાંઈ આવાડમાં જમીન પાસે નીકળે છે. પરગણાનાં ખાલસા ગામોમાં ઘોઘા ખંદર છે. તેમાં ૯૫૭૧ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુવરાઈ ખાતું છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુન તથા દાકતર રહે છે. વાલૂકડ તથા કમલેજ એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકાસ બાજરી, રૂ, અને તલ છે.

(૭) સાળંદ તાલૂકો.

આ તાલૂકામાં ૮૬ ગામ તથા ૭૩૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંની ઘણી જમીન કોટ તથા કુંવારના હાકોરો અને તેમના ભાયાતની છે. સાબરમતી એ આ તાલૂકાની પશ્ચિમે વહે છે. રોહર, એ એખલા પાસે નીકળીને આ તાલૂકાની વચમાં થઈને જાય છે. મુખ્ય ગામ સાળંદ છે, તેમાં ૭૨૨૬ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે. એમાં આંબલીશેડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. સર્લેંજ, ગોધામી, ચોરબડોદરા, કાસીંદ્રા, વિસલપુર અને મોઢાસર મોટાં ગામ છે. સર્પેજમાં રોળે અને તળાવ છે તે જોવા લાયક છે. સાબરમતીને કાંઠે કાર્મીદ્રા છે ત્યાંનો ગોળ આખા જિલ્લામાં બહુ વખણાય છે. સાણંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિધાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા વાણુઝર પાસે સાબરમતીના કાંઠાપર પાણી કાઢવાનો વરાળથી

આલતો બંબો છે. નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. એની નિકામ બાજરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી, અને ગુવાર છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ગૂજરાત. ભાગ ૨ જો.

ગૂજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્લેન્ડ ખાલસા મૂલકની ચારે પાસે આવી રહ્યાં છે. તેઓમાં ૩૮૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૬૫,૬૬,૪૮૨ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ પે જથ્થા કર્યા છે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએ છીએ.

(૧) કાઠિયાવાડ એજન્સિ.

કાઠિયાવાડનું નામ અમલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. ગાયકવાડના તાબાના અમરેલી અને ઓખા પરગણાં બાદ કરતાં આ એજન્સિમાં સુમારે ૨૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૨૧૮૩૩ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટા દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪૩૬૯ ગામ અને ૩૯૪ નિશાળોમાં ૨૦૯૨૪ નિશાળીઆ બેસે છે. એની મર્યાદા— ઉત્તરે કુચ્છનું રણ; પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતનો અખાત; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકોણમાં કુચ્છનો અખાત છે. એના રાજ્યકાજનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઇંગ્લેન્ડરફથી સુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઇંગ્લેન્ડ પ્રોજની છાવણી અને એજન્ટસાહેબની કચેરી છે. એજન્સિના ચાર પ્રાંત કર્યાં છે. એમાંના હરેકને મોટા આજિરન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ છે.

આર પ્રાંત

આ. પો. એન્ટ્રાપ્રાઇઝની કંપની.

૧ સાલાવાડ.	(ઉત્તરમાં)	વઢવાળ.
૨ ગોહેલવાડ.	(પૂર્વે)	સોનગઢ.
૩ સોરઠ.	(દક્ષિણમાં)	માળેકવાડા.
૪ હાલાર.	(પશ્ચિમમાં)	રાજકોટ.

આર પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. આલાવાડ-માં પ્રાંગદું જાણી રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને વાંકાનેર, વઢવાણ લીમડી, સાયલા વગેરે કુટાયા દરબાર છે. એક વગર થયાં ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા, લાડી અને વળાના ગોહેલ ભાયાતોથી વધારે બળવાન થઈ ભાવનગરે એકતા સંપાદન કર્યું છે. સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જૂનાગઢના નવાબ પ્રાઇઝનું છે. ઈસ્વી અને ૧૭૨૫ માં એ મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. બાટવાના દરબાર એમના ભાયાત છે. જનકરાવાડનું સંસ્થાન એનાથી જૂનું છે. મુગલ પાદશાહોના નૌકાસેનાપતિ જંગિરાના સીધીએ એ મુલક હતો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. પોરબંદરનું રાજ્ય સોરઠ પ્રાંતમાં છે. આહિના રાણા જોડવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવા-નગરના જનમ પ્રાઇઝનું રાજ્ય મુખ્ય છે. કાઠીઆવાડના જોડેજ રજપૂતોના શિરોમણિ જનમ પ્રાઇઝ છે. હાલારમાં મોરબી, ધોળ, રાજકોટ, અને ગોંડલના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચેવચ્ચ, આલાવાડના મધ્યભાગથી તે જૂનાગઢની દક્ષિણસીમાસુધી કાઠી દરબારોનાં સંસ્થાન છે. કાઠીરાજ રજપૂતો અને મુસલમાનોની પછી આવ્યા ને જો મુલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે જીતી લીધો એવું સંભવે છે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ગાયકવાડ સરકારના અમરેલીના મહાલ છે. એના મુખ્ય પર્વતો - કાઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧. ચોટીલા, પ્રાંગદેથી સરદાર અને

જમદણ સૂકી ગયલા છે. એ ડૂંગરા ઊંચાઈમાં ઝાઝા નથી. ૨. વાલાકગીર છે મોરધાર અને લાંબધાર ગોહિલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણુનો પ્રખ્યાત ડુંગર શેત્રુંજી છે. એની ઊંચાઈ ૧૫૦૦ ફૂટ એટલે સુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર આવકલોછે લાખો રૂપિયા ખર્ચી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાં છે. ૩. ગીર પર્વત સોરઠમાં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ આખા કાઠિયાવાડમાં ઝોથી ઊંચો છે. તેની ઊંચાઈ ૩૫૦૦ ફૂટ છે. ૫. બર્હાપર્વત બર્હામાં છે અને ઉત્તરે હાલારમાંના લાલપુર તથા ભલસાણુ સૂકી ગયેલો છે. તેની ઊંચાઈ ૨૦૦૦ ફૂટ છે.

નદીઓ. -૧. માદર જમદણની પાસેના મદાવન ડૂંગરામાંથી નીકળી બર્હામાંના નવીબંદર આગળ ઝરખી સમુદ્રને મળે છે. ૨. શેત્રુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોહિલવાડમાં પાલીતાણુ તથા તલાજ પાસે થઈને અંભાતના અખાતને મળે છે. ૩ મચ્છુ ઓઢીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરખી તથા માલીઆના મંથાન પાસે થઈને કચ્છના રાણમાં જાય છે. એ જિવાય સોરઠમાંની ઓજાત નદી ઉમેણુને મળે છે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જેડે સંગમ થાય છે. વળી હાલારમાં આજી સરધારની પાસેના ડૂંગરામાં ઉત્પત્ત થઈ રાજકોટ આવે છે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાય છે.

કપાસ, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મક, મગ, યોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે. આ ઈલાકામાં ઘણાં બંદર છે ત્યાંથી રૂ, ઊન, અનાજ, ધી, ગોગ, તેલ, ઘોડા, ઢોર વગેરે મુંબઈ તથા ખીખં બંદરો ખાતે જાય છે. એમાં હિંદુઓનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય દ્વારકા, સામનાથ છે

પ્રમાસપાટણ, તથા પાલીતાણા, એ છેલ્લું આવક લોકનું છે.

ઉપર કહેલા ચાર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલા છે. એ પરગણાનાં નામ, (૧) જાલાવાડ, (૨) ગંદેલવાડ, (૩) ઉડસ-રથેયા, (૪) બાબરીઆવાડ, (૫) કાઠીઆવાડ, (૬) સારઠ, (૭) ચર્ડા, (૮) હાલાર, (૯) મચ્છુકાંઠો, (૧૦) ઓસ્માનઢઢ. *

(૧.) જાલાવાડ.

નદીઓ.— ૧. મોગાવો વઢવાણ અને જાંનના થડમાં વહેછે. ૨. લીમડીનો મોગાવો વડોદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહેછે. ૩. કલકુ ધ્રાંગદા પાસે છે. ૪. વાંકાનેર સરાડવા તથા હુળવદની વચ્ચે છે. ૫. મચ્છુ વાંકાનેર આગળ છે.

મુલ્ય સંસ્થાન.

મુલ્ય શહેર.

૧ ધ્રાંગદું.

ધ્રાંગદું અને હલવદ.

૨ લીમડી.

લીમડી.

૩ વઢવાણ.

વઢવાણ.

૪ વાંકાનેર.

વાંકાનેર.

૫ ધાનલકતર.

લકતર અને ધાન.

૬ સાયલા.

સાયલા.

૭ ચૂડા.

ચૂડા.

૮ વજાણા.

વજાણા.

એ સિવાય એમાં બીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૨.) ગેંદેલવાડ.

નદીઓ.— ૧. માવનગરની સ્વાડી. ૨. શેત્રુંજી. ૩. માલણ મહુવા પાસે છે. ૪. ધાંતરવડી રાણુલા પાસે છે.

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને સાડ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. તે પછી સંસ્થાનોની કીપજ વગેરે લખ્યાં છે તેપણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. માવનગર.

માવનગર, શિહોર, કુંડલા,
મહુવા વગેરે.

૨. પાલીતાણા.

પાલીતાણા અને ગારિઆધર.

૩. વઢા.

વઢા.

૪. લાઠી.

લાઠી.

એ જિલાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૩) ડુંડસરવૈયા.

નદીઓ.— વગડ એ ડાહને ૫૩ એ છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્યગામ.

ઢાઠા.

ઢાઠા.

ગળધાંઢ.

ગળધાંઢ.

ચોક.

ચોક.

ખીખં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(૪) બાવરીઆવાડ.

નદીઓ.— ૧. ધાંતરબડી. ૨ રાયડી, ૩. ધાંઢાદરી, ૪. સ્પંળ.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્યગામ.

જાફ્રાવાડ.

જાફ્રાવાડ.

ડેઢાળ.

ડેઢાળ.

એ ઊપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૫) કાઠીઆવાડ.

નદીઓ.— ૧. થુકમાદર રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પામે.
૨. ગોંડની ગોંડલ પામે. ૩. શેન્નગી ધારી પામે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. અમરેલી (ગાયકવાડી)	અમરેલી અને ધારી.
૨. જેતપુર અને વીંછણ.	જેતપુર, ચીતલ અને વીંછણ.
૩. વગસરા.	વગસરા.
૪. જસદણ.	જસદણ.

એ સિવાય બીજાં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૬) સોરઠ.

નદીઓ. — માદર, વુઘી, ઝાંઝાત, સાવઝા, કાંબહીરણ, સા-
મન અને શિંગવડો.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. જૂનાગઢ.	જૂનાગઢ અને વેરાવળ.
૨. કોડીનાર. (કાઠીઆવાડમાં)	કોડીનાર.
- અમરેલીનું પરગણું).

૩. વાટવા.

વાટવા.

૪. અમરાપુર.

અમરાપુર.

(૭) વડો.

નદીઓ. — માદર નવીબંદર પાસે.

આ ભાગમાં પોરબંદર કડીને એકલ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય
શહેર પોરબંદર છે.

(૮) હાલાર.

નદીઓ. — ૧. રામાવતી લાલપોર તથા છીકારી પાસે.
૨. જંડ બોડીઆ પાસે. ૩. આજી રાજકોટ તથા બાળંબા પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. નવાનગર	નવાનગર, જોડીઆ, આમરણ, સંભાલીઆ.
૨. ગોંડલ.	ગોંડલ અને ધોરાજી.
૩. રાજકોટ.	રાજકોટ અને સરધાર.
૪. ધોલ.	ધોલ અને સરપદડ.
૫. ધાકા.	ધાકા.

(૯.) મચ્છુકાંઠો.

નદીઓ.—૧. મચ્છુ ભોરજી, માળીઆ પાસે. ૨. ઘોઢાધાઈ એ ભોરજી તાલુકાના ગામ જોતપુર અને માળીઆ તાલુકાના ગામ વરડાપુર પાસે થઈને રણને મળેછે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. મોરચી.	મોરચી.
૨. માલીઆ.	માલીઆ.

(૧૦.) ઓરવામંડલ.

આ પ્રાંત હાહારગી પશ્ચિમે છે તેને કસતો ધણે પુકાણે દરિયો આવેલો છે. એમાં મુખ્ય ગામ દ્વારકા, કચ્છીગઢ, આરંમહુ, પોશીતરુ, ધીનાકી અને મઠી છે.

આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાલમે છે.

કાઠિઆવાડનાં મંસ્થાનો. હકિમગી જાત. મંસ્થાનગી વસ્તી.
રાજ્યકર્તાના ઈલકાબ, નીપજ તથા નિકામ:—

પહેલો વર્ગ—

જૂનાગઢના નવાબ.	મુમલમાન ૩૮૧૦૦૦
નવાનગરના જામ.	જાડેજી રજપૂત ૨૯૧૦૦૦

ભાવનગરના રાજા. ગોહિલ રજાપૂત ૮૦૪૦૦૦

ધાંગડાના રાજા. ઝાલા રજાપૂત ૮૮૦૦૦

બીજો વર્ગ—

મોરચીના ઠાકોર. જોડેજા રજાપૂત ૬૨૦૦૦

વાંકાનેરના રાજા. ઝાલા રજાપૂત ૨૬૦૦૦

પાલીતાણાના ઠાકોર. ગોહિલ રજાપૂત ૫૨૦૦૦

ધોળના ઠાકોર. જોડેજા રજાપૂત ૫૮૦૦૦

લીમડીના ઠાકોર. ઝાલા રજાપૂત ૮૬૦૦૦

ગાંધીના ઠાકોર. જોડેજા રજાપૂત ૩૭૦૦૦

ગોંડલના ઠાકોર. જોડેજા રજાપૂત ૫૩૦૦૦૦

વઢવાણના ઠાકોર. ઝાલા રજાપૂત ૮૫૦૦૦

જાકરાવાડના દવશી. મુમુલમાન ૨૫૦૦૦

ત્રીજો વર્ગ—

પોરબંદરના રાજા. જોડેજા રજાપૂત ૭૨૦૦૦

વલાના ઠાકોર. ગોહિલ રજાપૂત ૧૩૦૦૦

તલપુરના ઠાકોર. રજાપૂત ૨૦૦૦૦

બાટવાના ઠાકોર. મુમુલમાન ૨૬૦૦૦

જસદણના રાજા. પાચરકાલી ૨૩૦૦૦

સાચલાના ઠાકોર. ઝાલા રજાપૂત ૧૭૦૦૦

ખૂડાના ઠાકોર. રજાપૂત ૧૪૦૦૦

ચોથો વર્ગ—

મૂલીના ઠાકોર. પરમાર રજાપૂત ૧૮૦૦૦

ઠાઠીના ઠાકોર. ગોહિલ રજાપૂત ૮૦૦૦

વજાણાના મલેક. મુમુલમાન ૧૭૦૦૦

નાનાં સંસ્થાનો. ૪૪૧૦૦૦

એ મુંદરાનો ગાયકવાડ કે કોંગ્રેસને ખંડણી આપે.

ઘઉં, રે, તેલ, ખાદી, ખાણના પત્થરા.

ધાન્ય, કાપડ, રેશમ, ખાણના પત્થરા.

ધાન્ય, રે, તેલ, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ.

ધાન્ય, રે, મીઠું, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ,

કાપડ, માટીનાં વાસણ, ખાણના પત્થરા.

ધાન્ય, રે, મીઠું, કાળા આરમના પત્થરા.

એજન્ડા

ધાન્ય અને કાપડ.

ધાન્ય.

રે, ઘઉં, જુવાર, બાજરી, ખાદી.

જુવાર, બાજરી, અણ, ઘઉં, ખાણના પત્થરા.

રે, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, શેરડી.

ધાન્ય, રે, મીઠું, અને આમ્ર.

બાજરી, ઘઉં, રે, ખાદી, ખાણના પત્થરા.

ધાન્ય, રે, રેશમનાં કપડાં, ખાણના પત્થરા.

ધાન્ય, રે, તેલ અને કાપડ.

ધાન્ય, રે, અને માટીનાં વાસણ.

રે અને બાજરી.

ધાન્ય, રે, અને માટીનાં વાસણ.

ધાન્ય અને રે.

ધાન્ય અને રે.

ધાન્ય અને રે.

ધાન્ય, રે, તેલ, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ.

ધાન્ય અને રે.

* જંજીરાના તથા બકરાબાદના હુબસીને માથે ખંડણી તથી.

૨. પાલણપુર જિલ્લો.

આ ઐતહાસિક ગૂઝરાતની ઉત્તર છે. ઐતહાસિક ઉત્તર મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહી-કાંડા ઐતહાસિક અને પશ્ચિમે કુચ્છનું રાજ્ય છે. ઐતહાસિક લંબાઈ આ-ગરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. ઐતહાસિક ક્ષેત્રફળ આગરે ૨,૭૦૦ ચોરસ મૈલ છે. ઐતહાસિક ૯૩૪ ગામ તથા પાંચ લાખ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ધાર્મિક ભાગ હિંદુ છે. ઐતહાસિક ૧૬ નિશાળો છે તેમાં ૯૫૪ નિશાળીઆ ભણે છે. ઐતહાસિક ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના પ્રજાન કોણના ભાગ સિ-વાય બાકીનો દેશ મુખ્ય છે. ઐતહાસિક વનસ અને સરસ્વતી એ બે નદી શિરોઈના હંગામાંથી નીકળીને કુચ્છના રાજમાં વહે છે. ઐતહાસિક નિકાસ — બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મહ, અને બીજાં ધાન્ય. પા-લણપુર ઐતહાસિકમાં ડાંગર અને શેરડી પાકે છે. વારાઈ અને રા-ધનપુરમાં ૩ પેદા થાય છે તે ધોળેરાળે રહેતું મુંબઈ મોકલવામાં આવે છે. આ ઐતહાસિક પાલણપુરના મુખ્ય નિર્ણયના તાબામાં છે, તેનો બધું મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર ત-પાસ કરવા તથા મુકદ્દમા ચૂકવવા આર સોદ્ધ કરવા નીકળે છે.

ઐતહાસિક મુખ્ય સંસ્થાન ૧૨ છે, તેમાંના પાલણપુર અને કાંકેજ ગાયકવાડને ખંડેણી આવે છે તે બાકીનાને શિરખંડેણી નથી. એ ૧૨ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે:—

(૧) મુખ્ય સંસ્થાન. ગામની સંખ્યા.	મુખ્યશહેર.
પાલણપુર.	૩૯૮ પાલણપુર અને હીસા.
રાધનપુર.	૧૫૦ રાધનપુર.

* આ ઐતહાસિકનું વર્ણન ઐતહાસિકની નિશાળોને સાથે છે. બીજા નિશાળોમાં સંસ્થા-નોનાં નામ, નદીઓ, સરહદ, કસબા તે જુદા હકીકત શીખવવી.

વારાઈ.	૪૨	વારાઈ.
તેરવાડા.	૨૪	તેરવાડા.

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જૂદું વર્ણન હવે આવશે. વારાઈ સંસ્થાનમાં ૨૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે તે તે જાટરાજને તાલિ છે. તેરવાડા સંસ્થાનમાં ૭૩૦૦ માણસની વસ્તી છે; તે બહુચ હાકોરને તાલિ છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
થરાદ અને મોરવાડા.	૧૨૩	થરાદ.
વાવ.	૭૫	વાવ.
સુઢગામ.	૧૫	સુઢગામ.
દેવદર.	૪૬	દેવદર.

ચારચઢ તથા સાંતલપુર.

થરાદ સંસ્થાન હાકોરને તાલિ છે. તેમાં ૫૧૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વાવ સંસ્થાનના હાકોરના તાબામાં ૨૩૦૦૦ માણસ છે. છેલાં ત્રણ સંસ્થાન પણ હાકોરોનાં છે. મુઢગામમાં ૧૦૧૦૦, દેવદરમાં ૧૮૭૦૦, અને ચારચઢ તથા સાંતલપુરમાં ૧૮૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના હાકોર કુચ્છમાંના અડૈસણમાં રહે છે.

(૩) કોળી સંસ્થાન.

મામર.	૧૭	મામર.
કાંકેજ.	૬૨	કાંકેજ.

ભાભરમાં ૫૬૦૦ અને કાંકેજમાં ૩૭૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. કાંકેજ સંસ્થાન ગાયકવાડને આશરે રૂ ૫૦૦૦ દરવર્ષે ખંડણી આપે છે.

એ મિવાય એમાં બીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે. તેમાં બે હજાર માણસ વસે છે.

(૧) પાલણપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તા-
બાનાં પાટણ અને ખેરાયુ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાનાં
સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે. એ સંસ્થાન ૬૦
મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં આશરે ૪૦૦ ગામ
છે તેમાં ૨૧૬,૦૦૦ માણસ વસે છે. એ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવા-
ડને રૂ ૫૦૦૦૦) ખંડણી આપે છે. મુખ્ય તાલુકા ધાનદાર, હોંસા,
ધાનેરા, પાવાવાડા અને દાંતીવાડા છે.

મુખ્ય નદીઓ. — વનાસ, સરસ્વતી અને નીમગણી.

મુખ્ય કસબો — પાલણપુર. ત્યાંના રાજ્યકર્તા દીવાન કહેવા-
ય છે. તે ધર્મે મુમુક્ષુમાન અને જાતે પદાણ છે. પાલણપુરને
કરતો કોટ છે તેને જ્ઞાત દરવાજા છે. એમાં આશરે ૧૮૦૦૦
માણસની વસ્તી છે. પોલિટિકલ મુનિસિપલિટી આદેખનું એ
મદર રેજિશન છે. એની પાસે ડીસા છે. ત્યાં હંમેશા મરકારના
લશ્કરની છાવણી છે.

મુખ્ય નિકાસ. — ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, બીજું, ધાન્ય, શેર-
ડી, થોડું રૂંદ, અગ્રીણ અને ઈમારતી લાકડું.

(૨) રાધનપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને
ખિરુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમે વારાઈ
સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં
૧૫૦ ગામ છે તેમાં ૬૧૫૦૦ માણસ વસે છે. એમાં વનાસ નદી
ખાતે જમીનપર થઈને વહે છે તેથી એનું પાણી પીવા યોગ્ય નથી.
એ કારણે મોટે ધણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાં છે. વાઘેલ ના-
મે તળાવ ઘણું સુંદર છે. તે વાઘેલા રજાપૂતોએ બંધાવ્યું હતું.
એનો મુખ્ય કસબો રાધનપુર. ત્યાંના નવાબ બાબી ઓલાદના છે.

એને ફરતા કોટને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪૦૦૦ માણુમની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં સર્મા અને મુંજવર નામે એ મોટા કસબા છે. એ સંસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, ચણા, અને રૂ છે. વેપારને ઉત્તેજન આપવા મોટા દરબારે ૩ લોકવાનાં કારખાનાને મદદ કરી છે, અને ગૂજરાતમાંથી રેશમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યા છે.

૩ મહીકાંઠા એજન્ડા.*

એ એજન્ડા ગૂજરાતની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે આબુ પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મૂલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દેહેગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડના મૂલક તથા પાલણપુર એજન્ડા છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦૦ ચોરસમૈલ છે. એમાં ૧૬૪૫ગામ તથા ૪૮૭૦૫૬ માણુમની વસ્તી છે; એમાંના ૧૬૭૯૭૨કોળી છે. એ આમીમાં ૪૫ નિશાળ છે, જે તેમાં ૨૧૭૦ નિશાળીઆ ભણેછે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ ખપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ—૧ સાવરમતી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ અંબાતના અખાતને મળેછે. ૨. વાત્રક ડુંગરપુર પાસે ઉત્પન્ન થઈ મેયલ, માલપુર, ભાંડવા અને ખેડાપાસે થઈ સાબરમતીને મળેછે. ૩. હાથમતી અને ૪. સ્વારી સાબરમતીને મળેછે, અને ૫. મેશ્વો તથા ૬. માજુમ વાત્રકને મળેછે. એતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા મોટા અહમનગરથી હાથમતીની નહેર ખોદેલી છે તે વાલીરળા પાસે ખારીને મળેછે. એની

* આ એજન્ડાનું વિસ્તારેલું વર્ણન એ એજન્ડાની નિશાળોને આટે છે. બાહ્ય નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંનાં તે સંસ્થાનનાં નામ, કસબા, નદીઓ, અને થોડી હકીકત શીખવતી.

મુખ્ય નિકાસ ખોજરી, જુવાર, ખીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક અ-
પ્રાણ અને રૂંધ. કૂવા વગેરેના પાણી વડે ખેતરમાં ઘઉં, મકાઈ,
અને શેરડી પકવેછે. એ પોલિટિકલ એજન્ટના ઉપરીપણા નીચે
છે. તે સાદરામાં રહેછે. કોઈ કોઈ વાર હિંદ અને ખીજે સ્થ-
ળે તે જાયછે. એમાં પુસ્તકશાળા, ગૂજરાતી, ઉરદુ અને તાલુકદારી
નિશાળો છે. એ એજન્ટના પદ ભાગ કરેલા છે તેપર ૪૮ ઠા-
કોરોનો અમલ છે. એ ઠાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી
છે. ઘણા ખરા ઠાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. કેટલાક
હિંદ અંરથાનને અથવા ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપે છે. મા-
ત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતા નથી. નવેબર માસમાં સામળા-
જનો અને ફેબ્રુઆરિમાં ખેડખેત્રોનો એવા બે મોટા મેળા ભરા-
યછે. એના પદ ભાગ છ પરગણાંમાં આવેલાછે.

૧. નાનીમારવાડ. એમાં હિંદના મહારાજના, તેના ભાયા-
તના, દાંતા, માલપુર અને ખીજ રાજ્યોના મુલક છે.

૨. સિર. એ રેવર રજપૂતોનું છે. એમાં મોહનપુર, રણા-
સળ, વગેરે ખીજ તાલુકા છે.

૩. સાચરકાંઠો. એમાં માણસા, પેથાપુર, વરસોડા, અને
હિંદોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. વાત્રક કાંઠો. આમલીઆરા, ધોડાસર, સાંડા, પુનાદ-
રા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. વાવીસી. વાસણા, મહીસા, દંભોડા, અને ખીજનું મહેવા-
સી ગામડાં એમાં છે.

૬. કટોસળ. જોરાણા, સાંથલ, કટોસળ, મગુના વગેરે
શહેરો છે.

આ પરગણાંઓમાં નીચે લખેલાં મુખ્ય અંરથાન છે:—

(૧) રૂંધ સંસ્થાન. મહીકાડાં એજન્ટના એ મોટામાં

મોટું સંસ્થાન છે. તેમાં ૨૧૭૩૮૨ માણસની વસ્તી છે. એને અ-
હમનગર તાલુકો જોડેલો છે. એ પહેલાં હિરના મહારાજને તા-
બે હતું, પરંતુ ફેરલાક કાળસૂત્રી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજ
તખ્તમિંગના તાબામાં હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં એ સંસ્થાન હિર-
ના મહારાજને આપવાની ઇંગ્લેન્ડ સરકારે જોધપુરના મહારાજને
જરૂર પાડી. હજર, એ રાજધાની છે, અને ત્યાંના રાજા જોધપુરના
મહારાજના કુટુંબી છે. અહમનગર, વઢાલી, બાયડ, ચોચલા. અને
ગાવડ, એ મોટાં ગામ છે. એની ઊપજમાં સૂર્ય જતનું ધાત્ય, ત-
લ, શેરડી, અને અપ્રીણ છે. અહમનગરમાં આણેમાંથી
પથરા નીકળેછે તે થર બાંધવાના કામમાં આવેછે.

(૨) દાંતા અને માલપુરસંસ્થાનો પણ રજપૂત હાકોરોનાં
છે. દરેક સંસ્થાનમાં ૧૦૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી
છે. એમાં બાજરી, ઘઉં, વગેરે ધાત્ય પકિંછે. માલપુરમાં
ડાંગર પકિંછે અને દાંતામાં શેરડી પકિંછે. દાંતામાં આણેમાં-
થી આરમના પથરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરામુરનો પહાડ
છે તેઉપર અંબાબવાનીની જલો કરવા હિંદુ લોક જાયછે.

(૩) મોહનપુર સંસ્થાન પણ રજપૂત હાકોરોનું છે. એમાં
૧૮૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મકા, જુવાર, ઘઉં,
તલ, અને કોદા પકિંછે. અરપોદામાં અબરખની આણ છે.

(૪) માલુમણા-સતલાસણા સંસ્થાન પરમાર કોળી હાકોરનું
છે. એમાં ૮૫૦૦ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મકા, જુ-
વાર, ઘઉં અને શેરડી પકિંછે.

(૫) માણસા સંસ્થાન રજપૂત હાકોરનું છે તેમાં આશરે
૧૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મકા, તલ, જુવાર,
ઘઉં ને કોદા પકિંછે.

(૬) ઘોડાસર અને આમલીઆસ સંસ્થાનો કોળી હાકોરોનાં

છે. ઘોડામરમાં ૮૨૦૦ અને આમલીઆરામાં ૧૬૦૦ માણુ-
મની વસ્તી છે. એ બંને સંસ્થાનોમાં બાઝરી, ઘઉં, ડાંગર અને
ખીચડું ધાન્ય પાકે છે.

૪ રેવાકાંઠા એનન્સિ

આ એનન્સિ શૂદ્રરાતની પૂર્વે છે. એની લાગલ, ઉત્તર,
અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંડા અને રઠપૂતાના મહિલાં સંસ્થા-
નો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન મહિલાં સંસ્થાન અને આનંદેશ,
દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક અને સૂરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે
ગાયકવાડનો મુલક, ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લા તથા પંચમહા-
લનો થોડોક ભાગ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૪૦ મૈલ અને
પહોળાઈ ૬૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૮૭૬ ચોરસ મૈલ તથા
વસ્તી ૪૮૭૬૪૭ માણુમની છે. એમાં ૬૩ નિશાળો છે તેમાં
૨૭૩૪ નિશાળોઆ ભણે છે. આ એનન્સિની જમીન ઘણું-
ખરેડકાણે ટેકરાવાળી, કોઈ ટેકાણે સપાટ અને કોઈ ટેકાણે
પહાડી અને જંગલવાળી છે.

મુખ્ય પર્વત.—રાજપીપ્પા.

મુખ્ય નદીઓ.— ૧. મહી રઠપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તા-
નના ડુંગરોમાંથી નીકળીને હુણાવાડા અને પંચમહાલની પ-
શ્ચિમે થઈ અંભાતના અપ્પાતને મળે છે. ૨. નર્મદા સાતપૂડા
પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપ્પા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિ-
મે થઈ અંભાતના અપ્પાતને મળે છે. એ બે નદી સિવાય
પુનમ, ગોમા, ઢાઢર, વિશ્વામિત્રી, હેમળ, કરજળ અને ઓર એ
નાની નદીઓ છે.

* આ એનન્સિનું ક્ષાંબું પચાન એમાંની નિશાળોને માટે છે. ખીચ નિશાળોમાં
એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસ્બા તથા થોડો હુકીકત કહેવા.

એ એજન્ડિસ પોલિટિકલ એજન્ટના ઉપરીપાણીએ છે. તે વડોદરાકાંધમાં રહેછે. કોરા દિવસમાં તે ફરવા બનયછે. મહી-કાંડાંની પેઠે એમાં પણ ફેરલાક તાલુકદારો છે. એમાં છ મોટાં મંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત હાકોરોનાં છે અને છઠું મુઝ-માનનું છે. વળી એમાં કહણા, સંજેલી, માદરવા, અને ડમીટા એ નાનાં મંસ્થાનો છે. એમાંનાં મંસ્થાનોના એ અમુદ કર્યા છે. એકનું નામ સંસરા મેવાસ છે, તેમાં ૨૮ મંસ્થાનો છે અને પીઘનું નામ પાંહુ મેવાસ છે.

આ એજન્ડિસ માણેલાં મર્બ મંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપેછે.

છ મોટાં મંસ્થાન નીચેપ્રમાણે છે:--

(૧) રાજપીપલા.—રેવાકાંડા એજન્ડિસમાં એ મોટામાં મોટું મંસ્થાન છે. એમાં ૧૫૦૦૦૦ માણુમની વસ્તી છે. એ ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યતો રજપૂત, ભીલ, અને કણુ-પી લોક વસેછે. એનું મુખ્ય શહેર નાંદોદ છે, તેમાં રાજ રહેછે. એ મંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઈમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાયછે, તે તેનો વેપાર હીક ચાલેછે. ૩ તથા જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ અડીક જડેછે.

(૨) હોટાડદેવુર.—એમાં ૧૦૦૦૦૦ માણુમની વસ્તી છે. એના રજપૂત હાકોરને મહારાવળ કહેછે. એમાં ઈમારતી લા-કડું અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) ચારીઝા.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૫ ચોરસ મૈલ તથા વ-સ્તી ૬૦૦૦૦ માણુમની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહા-રાવળ કહેછે. તેમાં દરદીઓને મારૂ દવાખાનું રચાયું છે.

(૪) લુણાવાડા.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૮ ચોરસ મૈલ અને

વસ્તી ૪૦૦૦૦ માણુમની છે. રજપૂત મહારાણા હુણવાડામાં રહેછે. એ કુળામાં ગામસુધરાઈ આવું છે.

(૫) સુંચ. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦ ચૌરસ મૈલ છે. એના રાજા પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ અંસ્થાનમાં, બા-
રીઆ અને હુણવાડામાં જૂદી જૂદી જાતનું ધાત્ય અને ઈ-
મારતી લોકડું વાપછે.

(૬) વાઢાસીનોર. એમાં ૩૦,૦૦૦ માણુમની વસ્તી છે. એમાં ધાત્ય અને રૂ પાકેછે. એના ઉપર અમલ કરનારને નવા-
બ કહેછે.

૫. ગાયકવાડ અંસ્થાન.

એના તાબાનાં ગામો ઘણાં વીંપરાતાં અને બીજાં રાજ્યો
જોડે મેળમેળ થઈ ગયાંછે. એનો મુખ્ય ભાગ એક બાજુએ ભ-
રૂચ અને બીજી બાજુએ એડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવા-
કાંડા એજલ્મિની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર વઢોદરા છે,
તે તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહેછે. બીજાં ભાગ સૂરત જિલ્લા
જોડે મેળમેળ થઈ ગયોછે. તેમાં નવસારી, વચ્ચાવી, ચલેશ્વર, ગળ-
દેવી, તેલારી, વગેરે પરાણાં છે. બીજાં ભાગ કાડીઆવાડમાં
છે તેમાં અમરેલી મહાલ અને ઓલા મંડલ છે. ચોથો ભાગ
પાલણપુર અને મહીકાંડા એજલ્મિ તથા અમદાવાદ અને એડા
જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર પાટણ, સિદ્ધપુર, મે-
સાણા, કઢી વગેરે છે. કાડીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંડા અને
રેવાકાંડા એજલ્મિના તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની હાલેણી ખંડણી
છે એજ વસૂલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડેછે. વળી આનંદેશમાં
વજપુરતરાફ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજા ઉપર નજર રા-
ખવા માટે વઢોદરા શહેરમાં છે એજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો
એજન્ટ તથા પ્રોજ રહેછે. એમાં આશરે ૨૬૦૦૦૦૦ માણુમ-

ની વસ્તી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામો-
માં થોડી ગુજરાતી નિશાળો સ્થાપાઈ. મુંબઈ ઈલાકાનાં દેશી
રાજ્યોમાં અર્થથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬ સ્વંભાત સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, અગ્નિકોણમાં ગાયક-
વાડનો મુલક, દક્ષિણે મહી નદી અને ખંભાતનો અખાત,
અને પશ્ચિમે સાગરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે. એની
વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોઝ અને વધારેમાં વધારે પહોળા-
માં ૧૨ કોઝ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૬૮
ગામ તથા ૮૩૮૬૪ માણુમની વસ્તી છે. એ તદન મુપાટ, અને
નદી વિનાનું છે. રાહદારી કુંડમાંથી નવાબમણિબ એ નિશાળો-
નું અરસ સ્થાપેલું. એ સંસ્થાનનો હકિમ નવાબ કહેવાય છે. તે
મુગલ છે, તે ઇંગ્લેન્ડને પોતાની જ માખંદીમાંથી ખંડણી, તથા બંદ-
રે જકાત લેવાય છે તેમાંથી ભાગ આપે છે. એ સંસ્થાન ખેડાના
કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે, તે એની ખંડણી જોરમદનો
મામલતદાર વસૂલ કરે છે. એની રાજધાની સ્વંભાત, મહીનદીને
કાંડે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૩૭૦૬ માણુમની વસ્તી છે.
તેમાંના ૨૦૦૦૦ મુસલમાન છે. એમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં
અને બીજાં ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અણાણુ, વગેરે પાકે છે. સૂત-
રાઉ કાપડ અને શેતરંજી ખંભાતમાં બને છે. કપડવણુજ વગેરે
ઉકાણેથી અકીક લાવીને શાક કરી તેનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ બ-
નાવે છે. એ પત્થરા ઘણા વપ્તણાય છે. વરસો વરસ ખંભાતના
અખાતમાં મુસાફરી કરવાને વધારે વધારે અર્ધચણુ પડતી જાય છે.
તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાય છે.

૭ પંચમહાલ રજનિ.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજન્ટ રહે છે તેના તાબામાં નારુ-

કોટળી નાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચમહાલની અગ્નિ-
કોણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના ઘોરા ઉદેપુરની
જમીન આવેલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૪૩ ચોરસ મૈલ
તથા વસ્તી ૬૮૩૭ માણસની છે. એની હવા મારી નથી. ત્યાં
કોળી અને નાયકા લોકો વસે છે. નાયકા લોક જંગલી અને બી-
લને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અમલ છે. એમાં
અનાજ પાકે છે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જાણુ ઈમારતી લાકડું છે.
એ સંસ્થાન ઇંગ્લેન્ડ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે.

૮. સૂરત એજન્સિ.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમાં સચીળ,
વાંસદા, અને ધરમપુર એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ સૂરતના
ફોર્કટરના ઉપરીપાળા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના મુખ્યમાં તેને
ગવર્નરનો એજન્ટ કહે છે.

સચીળ.

એમાં ૧૭ ગામ છે તેઓ ઘાયું કરીને સૂરત જિલ્લાના ચોરા-
થી તાલુકામાં વીખરાયેલાં છે. એમાં ૧૬૧૫૧ માણસની વસ્તી-
છે. એ સંસ્થાનમાં મુવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાળુ
પાકે છે, તથા આદી વગેરે કાપડ બને છે.

મુખ્ય ગામ સચીળ છે, પરંતુ નવાબનો મહેલ લાચપુરમાં
છે. નવાબના બાપદાદા જંજિરામાં રહેતા અને મરાઠાના ઈતિ-
હાસમાં તેમનાં કૃત્યને મોટું પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ બાલુમોઆંતે
જગ્યા છોડીને ઇંગ્લેન્ડે આપેલા આ પરગણામાં આવી ગયો.

વાંસદા.

એની ઉત્તરે ગાયકવાડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં,
પૂર્વે આનંદેશ, દક્ષિણે ધરમપુર, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે.

એની વસ્તી ૩૨૩૨૯ માણસની છે. એ રત્નપુત્ર રાજ્યનું છે. એમાં ડુંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદીઓ કાંબેરી અને અંબિકા છે. એની રાજધાની બાંસદામાં ૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. બીનાર અને કાંબઝા મોટાં ગામ છે. વાંસદાના રાજ્યએ એક નિ-શાળ રચાવી છે. તે તેને કેળવણી આપાને મોકલે છે. મુખ્ય નિ-કાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદા, જુવાર, શેરડી, મહૂડાં અને ખજૂર પાકે છે. ઈમારતી લાકડું અને સીસમ થાય છે.

ધરમપુર અથવા રામનગર.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે મૂરત જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે. એમાં ૬૮૧૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ધણું છે.

નદીઓ.— સરેરા, ઓરંગા, કોલક, અને દમણગંગા.

મુખ્ય ગામ.— ધરમપુર. એમાં રાજ્ય રહે છે. એની વસ્તી ૧૫૦૦ માણસની છે. રોમલુ, આજીવણી અને ગોડયળ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ.— કોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી અને ખીજું ધાન્ય. ઈમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર હીક ચાલે છે. લોકો શાદડી, નળીઆં, હંટ, માટીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવે છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દક્ષિણ (દખાણ).

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, તે તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ધણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભિજવગરની છે અને વરસાદ નિયમ મુર આવતો નથી, તેથી આરાં વરસોમાં પણ ઓ-

માત્રા મિત્રાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતીવગર ઊગડ રહેછે, અને વનરુપિ ઊગતી નથી.

૧. સ્થાનદેશ જિલ્લો.—આખા ઇલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે, અને ધુલ્હિઆ, માલેગમ, અને નન્દુરવાર એ નગરો છે. ધુળિઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૧૬૨ ચોરસ મેલ અને ૧૦૨૮૬૪૨ માણસની વસતી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપુડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાતમાળા અથવા અજુટા પર્વતો નિત્રામના મૂલકથી એને જુદા પાડેછે, નૈરત્ય કેાણમાં નાશક જિંસો અને પશ્ચિમે (એન્જનિસના મૂલકસહિત) સુરત ઇલાકો, માયકવાડનો મૂલક અને રેવાકાંઠા એન્જનિસ છે. તાપીનદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઈ નૈરત્યકેાણ તરફ વહેછે. ગિરણાનદી સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકેાણમાં વહી તાપીને મળેછે. એ બે નદીના કાંઠાની ભૂમિ ધાતુકરીને રસાણ અને ખેડાણ છે. કેટલાક નીચા ડુંગરામિત્રાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડીક ભૂમિ રસાણ છે, તોપણ તે ધાતુ કરીને વેરાન અને ઊગડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મૂલક ધણા ખડખડો અને નિકટ છે, ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં લીંટ લેાકો રહેછે. મુખ્ય નિકાસ—અનાજ, કઠોળ, અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા કયાં છે અને ૨૨ કસ્બા છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈની રેલવે એ જિલ્લામાં થઈ અસાહુબાદ અને કલકત્તાસુધી જાયછે અને બીજી સડક ભોસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર સુધી જાયછે.

૨. સ્થાનદેશ એન્જનિસ—આનંદેશના કલેક્ટરના તાબાહેઠલ પશ્ચિમ ભાગમાં એ એન્જનિસનાં મંરથાનો છે. (૧) દાંગનો મૂલક, (૨) સુલગણાનો મૂલક અને (૩) મહેવાસી પરગણાં.

(૧.) દાંગનો મૂલક સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૦૦ ચોરસ મેલ તથા ૧૬૦૦૦ માણસની વસતી છે. સાત લીલ સરદારનો એપર અમત્ર છે. એમાં પર્વતો અને ખીણો છે તેમાં ઘણેખરે ઠંડાણે ઘાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઈમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષ કરીને સાગ અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી, અને મૂજરાતી, એ ત્રણ ભાષા સેળસેળ બોલાયછે. બીજા ભાગ કરતાં મૂજરાતીઓ આવજાનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી મૂજરાતીનું મળળ વિશેષ છે.

(૨) સુલગણાનો મૂલક દાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પંઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે, અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મેલ તથા ૮૦૨૩

માણસની વસતી છે. એ મૂલક દાંગના મૂલકના જેવા છે; માત્ર ફેર અટલોજ કે જંગલમાંથી ઘણું ઝાડ કાપી નાખ્યાં છે. એ મૂલકપર નાના નાના હિંદુ રાજાઓના અમલ છે.

(૩) મહેવાસી પરગણાં—એપર ૬ નાયકોના અમલ છે. એમાં ૬૭૮૦ માણસની વસતી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપી નદી-ઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ—મહૂડાં (એનો દારૂ બને છે), મધ, લાખ, અને ઈમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તેપણ દાંગના મૂલકમાં ઈમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સાચું થાય છે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને ભીલસોડ વસે છે.

૩. નાશક જિલ્લો—એમાં મુખ્ય નદી ગોદાવરી અને મુખ્ય શહેર નાશક છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પેઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એમનિસ છે. પેઠ સુબાં એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૧૬ ચોરસ મૈલ અને ૭૩૪૩૮૬ માણસની વસતી છે. પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ મૂલક પહોડી છે, અને પૂર્વે તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લી છે. ઘણું કરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણું થોડાં છે. ઘણું કરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ્ર પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાય છે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી ચંચળક આગળ ઉત્પન્ન થઈને હિંદુસ્તાનમાં થઈ બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, બાજરી, નાગલી, અળશી, શેરડી, તમાકુ, રૂ, સાણ, અને જૂદી જૂદી જાતનું કઠોળ, નાશક અને ઈંચાલા કરંબાઓમાં ખેતી હોવામાં મુખ્ય ઉદ્યોગ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. હર બાર વર્ષ સિંહરાશીમાં બૃહસ્પતિ આવે છે ત્યારે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા નાશક ચંચળકમાં ભરાય છે. ચંચળકમાં ગોદાવરીનું મૂળ છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પેટામહાલ કયાં છે તેમાં ૬ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મુખ્યથી કલકત્તાસુધી રેલવે જાય છે તે થાણામાં કસૂર, અને ઈંગતપુરી વચ્ચે થળ ઘાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને જાય છે.

૪. પેઠ સંસ્થાન—એ નાશકના કલેક્ટરના તાબાહેતુળ છે. નાશક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૫૦ ચોરસ મૈલ અને ૪૭૦૩૩ માણસની વસતી છે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય પાકે છે. એ મુસલમાન બેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫. અહમદનગર જિલ્લો— એનું મુખ્ય શહેર અહમદનગર છે.

એની ઉત્તરે નારાક જિલ્લો, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અગ્રિકેણમાં શેલાપુર જિલ્લો, અને નૈરૂત્ય કેણમાં ભીમનદી પુણા જિલ્લાથી એને ભૂદો પાડેછે; પશ્ચિમે પુણા અને થાણા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬૪૭ ચોરસ મૈલ અને ૭૭૩૨૩૮ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉતરે માહાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમા નદીમાં પડેછે.

કેટલાંક શહેરોમાં થાણા લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ ખાનગરી અને તુલરી છે. તે વહેલી પડેછે, અને પછી ઘઉં, ચણા, જુવાર, અને તમાકુ પકવેછે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ડોંગેછે. લોકોનો મુખ્ય ખેતર ખાજરી અને જુવાર છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા ક્યાંછે, તેમાં આઠ શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યનો ત્રિજો અને રાજધાની અહમદનગર હતું. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઈને જાયછે.

૬. પુણા જિલ્લો— એનું મુખ્ય શહેર પુણા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૮૮૩ ચોરસ મૈલ અને ૬૦૬૨૩૫ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર જિલ્લો, પૂર્વે અહમદનગર અને શેલાપુર જિલ્લો, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લો અને કલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરા નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કાંકણની વચ્ચે ભાર સંસ્થાન અને સત્તાદિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહેછે, અને જુનાર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ ખાતુએ ભીમા વહેછે તેને મળેછે. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધી રેલવે જાયછે તે ભારઘાટ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આરપાર જાયછે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા ક્યાંછે તેમાં ૯ કસબા છે. દરેક કસબામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મોટામાં મોટું શહેર પુણા છે તેમાં પહોલાં પેશાવાની રાજગાદી હતી. એમાંના દિવસમાં મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ પુણામાં રહેછે, કેમકે ત્યાંની હવા એ રૂપમાં સારી હોયછે. શહેર બહાર ઘડમાં મોટી લરકરી ધાવણી છે. મુખ્ય નિકાસ— ખરિફ પાકમાં જુવાર, ખાજરી, તુલ, તલ, સણ, મગ, અડદ, કંદમૂળ અને નાચણી કે રાગી; રવિપાકમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, અને જવ.

૭ સતારા જિલ્લો.— એનું મુખ્ય નગર સતારા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૭૮ ચોરસ મૈલ તથા ૧૧૧૬૦૫૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ભાર અને કલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને કલટનથી ભૂદો પાડેછે; પૂર્વે શેલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે શેલાપુર અને બેલગમ એન્જનિસ અને પશ્ચિમે કાંકણના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સત્તાદિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોયનાસહિત મહા-

બળેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લામાં વહેછે. કૃષ્ણાનદીની બીજી શાખા વાશણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઈશાન કોણમાં નીરાનદી ભીમાને મળેછે. મુખ્ય ઉત્તમ વ-ણવાનો અનંત ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જીવાર, બાજરી, ડાંગર, રા. ધર્ડ, તુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ, અને કંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્યા છે તેમાં સતારાચુખ્દા સાત શહેર છે. પહેલાં સતારામાં શિવાજીના વંશજ રાજ કરતા.

૮. સતારા એજન્સિ.— સતારા બીજાબત જાગીરદારો પહેલાં સતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડના તામિ-દાર છે. ઇંગ્લેન્ડ મરકારનો એજન્ટ સતારાનો કલેક્ટર છે. એમની જાગીરો બીજી પ્રમાણે:—

	દેવકુળ	વસ્તી
પંતસચીવ, મોરનો જાગીરદાર.	૫૦૦	૧૧૧૬૮૬
નિવાલકર, ફલ્દતનનો જાગીરદાર.	૮૦૦	૫૮૫૩૬
પંત પ્રતિનિધિ, ઔદનો જાગીરદાર.	૩૫૦	૫૮૮૮૦
હફલે, જનનો જાગીરદાર.	૭૦૦	૭૦૬૬૫
કુલ એજન્ટ	૧૮૫૦	૩૦૦૮૭૦

સતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કોણમાં ભાર સંસ્થાન છે તેને તામિ કોલ્લુમધ્ય પશ્ચિમ ધાટમાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી, વગેરે પાકેછે.

બીજાં સંસ્થાનોમાં ફલ્દતન એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને આંદ અને જન સંસ્થાનો દક્ષિણે અને અગ્રિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઈર્થે જ મૂલકમાં જે વે પાક ની-પડેછે તેવો એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાયછે. જન સંસ્થાનમાં સુરોખાર અને લોહું જ-ડેછે, અને ગાળવાની કુશી બનાવવાની માટી છે. મુંબઈ ઈલાકાના બીજા ભાગોમાં, તેમાં ઘણું કરીને સત્તાક્રિ પર્વતમાં પણ લોહું જડેછે. સતારાના ચાર જાગીરદારોમાં પંતસચીવ અને પંત પ્રતિનિધિ શ્રાવણ છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

૯. સોલાપુર જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર સોલાપુર છે.

એવું દેવકુળ ૩૮૮૬ ચોરસ મૈલ તથા ૬૬૨૮૮૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર, દક્ષિણે ભીમાનદી અને સતારા એજન્સિ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પ્રણા જિલ્લા છે. બારશી તાલુકા સિવાય બીજા ભાગમાં વરસાદ થોડો પડેછે અને મૂલક ઊંચ દેખાયછે. કોલ્લુ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં

કાનડી પણ બોલાયછે. મુખ્ય નિકાસ-(ખરિક) બાજરી, તુવર, ડાંગર અને ૩; અને (રવિ) જૂવાર, ધઉ, અને ચણા. મોટાં શહેરોમાં ઘણાં લોકો વણવાનો ધંધો કરેછે. એ જિલાના ૬ તાલુકા કયાં છે તેમાં ૭ કસબા છે. દરેક કસબામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. ખારશી કસબામાં ૩નો વેપાર હીક ચાલેછે. હૈદરાબાદ જેાટે સોલાપુરનો બહોળો વેપાર છે. બીજું નગર પંડરપુર છે. તેમાં હર વરસ જવા ભરાયછે ત્યારે ઘણાં લોકો એકઠા થાયછે. મુંબઈથી હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ સૂધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલામાં થઈને જાયછે.

૧૦. અકલકાંટ સંસ્થાન. - એ સંસ્થાન સોલાપુર જિલાની અગ્નિકોણમાં વીસ મૈલને છોટે સોલાપુર જિલા સાથે જોડાયલું છે.

એની ઉતરે, પૂર્વે, અને દક્ષિણે નિઝામતું રાજ્ય છે. એની અને કલાદગી જિલાની વચ્ચે બીમા નદી છે. એતું ક્ષેત્રફળ ૪૬૮ ચોરસ મૈલ અને ૮૧૦૬૮ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે, ઘણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ હીક આવેછે. મુખ્ય નિકાસ— જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, ધઉ, અખરી, અને કડબ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહેછે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઈંગ્લેન્ડ છે. ત્યાંનો રાજા લોસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઈંગ્લેન્ડ અધિકારી ચલાવેછે.

પ્રકરણ ૯ મું.

કોંકણ.

કોંકણ પ્રાંત ઘાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો ઝાંકડો કડકો છે. એ ભૂમિમાં ડાંગર ઊગે એવી ફળદ્રુપ જમીન તથા નાગિએરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેઈએ તો ખડખડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઈઓ તથા પર્વતોની દાર અને છૂટાં શિખરો ઘણાં છે. એ પ્રાંત ખડખડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા બિજવાળી હોવાથી ઝાડ ઘણાં ઊગેછે. થોડો આગ થાયછે તે ઘણો કીમતી છે. ગૂજરાતની દક્ષિણે સૂરતથી તે પોર્તુગીઝ તાબાના ગોવા પ્રાંતસૂધી કોંકણના

વિભાગની હદ ગયેલીછે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

વિભાગ.	મુખ્ય શહેર.
૧. થાણા જિલ્લો.	થાણા.
૨. જવાર સંસ્થાન.	
૩. કોલ્હાવા જિલ્લો.	અલિવાગ.
૪. જંજીરા સંસ્થાન.	જંજીરા.
૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.	રત્નાગિરિ.
૬. સાબંતવાડી સંસ્થાન.	

૧. થાણા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૫૨ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૮૪૭૪૨૪ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે પોર્તુગીઝ તાબાનું દમણ તથા સુરત જિલ્લો, પૂર્વે નાશિક, અહમદનગર, અને પુણા જિલ્લા, દક્ષિણે કોલાબા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે અને ઈરાન કોણમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાંઝા ધણું છે અને થોડી જમીન ખેડાયેલી છે. કાંઠા રામીય જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા એમાં સામાં તેમના વેગ વધારે હોયછે, નોપણ તેઓ ઉપચાગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોયછે અને ઊનાળામાં ઘણું ખર્ચ સૂકાય જાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—એમાં અને નાગસી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકેછે. કાંઠા ઉપર ખાખાય નેદારા પણ થાયછે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદુ, તાળિયર, વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણા ગામડાંઓમાં લોકો માછલાં પકડવાનો ધંધો કરેછે. આખા જિલ્લામાં દારૂ માળવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર થાણા સાદી બેઠમાં છે. એ સિવાય આઠ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના બે કાંઠા થાયછે. એક કાંઠા થળધાટે ચઢી નાશિક, અલાહાબાદ અને કલકત્તે જાયછે, અને બીજી ભાર ધાટે થઈ પુણા, સોલાપુર અને મદ્રાસ જાયછે. બીજી મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પણ ઉપર પુલ બાંધેલાછે તેથી મુંબઈ બેઠ અને સાદી બેઠ જોડાયેલા છે.

૨. જવાર સંસ્થાન.—એની આસપાસ થાણા જિલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૩૭૪૦૬ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કર્યાં છે. એ મૂલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગસી, વારી, કઠોળ, ચણા અને નલ

પાકે છે. વળી જંગલની પણ પદાર છે. ત્યાંનો રાજ કોળી છે. તે ખાલક હોવાથી થાણાનો કલેક્ટર એની મિલકતનો વહીવટ કરે છે.

૩. કોન્નાવા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૮૨ ચોરસ મૈલ તથા ૩૫૦૪૦૫ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે મુંબઈ બંદર, થાણા જિલ્લો તથા અંબા નદી છે; પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સતારા જિલ્લા છે; દક્ષિણે રત્નાગિરિ જિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિયા છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો ખડુ જ ઊંચા છે. તેઓ ઘાટને કાટપૂણે પશ્ચિમ તરફ પ્રસરેલા છે અને બીજાં એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉત્તરે નાગેટાણા ખાડી, પશ્ચિમે રોહ અથવા ચાલ ખાડી અને દક્ષિણે બાંકોટ ખાડી, નીચે ચાળીસ મૈલ સુધી જિલ્લામાં પ્રસરેલી છે, તેથી ડાંગર તથા સૂકાં માછલાંના વેપારનો ધારો રહેના છે. મુખ્ય ઉત્પાદક ડાંગર પકવવાનો, તેજ હાડવાનો, નાળિયેરના રેસાનાં દારડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જ્યાંમંદ માછલાં ઝાડી પરદેશાણને વેદાયે છે. એમાંનો કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાય છે, પરંતુ ઘણા ખરો ભાગ જૂદા જૂદા ડુંગરોને આર્થે દેશાવર જાય છે. ચાલમાં લોકો રેશમ વણવાણાં ધંધા કરે છે, તે પોર્તુગીઝ લોકો દાખલ કરેલો કહેવાય છે. ચોમાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ડાંગરોમાં નાચાણી અને વારી નામે અનાજ ડોગે છે. શિયાળાનો પાક ઓછી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિયેર અને સાપાશીનાં ઝાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાકભાજી પણ થાય છે. જિલ્લો નાનો છે માટે તીર્થારોના હિસાબ થાણા જિલ્લાના હિસાબમાં લખાય છે. એમાં ચાર શહેર છે તેમાં દરેકમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

૪. જંજીરા સંસ્થાન.—એ સંસ્થાન મુંબઈ અને રત્નાગિરિની વચ્ચે આવ્યું કાંઠા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલાબા જિલ્લો છે તથા દક્ષિણે બાંકોટ પાંચ રત્નાગિરિ જિલ્લાથી એને જૂદો પાડે છે. એમાં આશરે ૭૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે તેના તાબામાં કાઠીઆવાડમાં બહારવાદ પણ છે. એ નવાબ હાલમી દેશ કે આબિસિન-આનો સીધો છે, અને જંજીરાના કિલામાં રહે છે. વળી કોલાબાના કલેક્ટરના તાબા હેઠળ આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ જંજીરામાં રહે છે. મુખ્ય નિકાસ— ડાંગર, નાચલી, અને મીઠું. એમાં સાડીઓ પણ વણાય છે.

૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૭૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧૦૧૯૧૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાબા, પૂર્વે સતારા જિલ્લો અને કોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયા છે. એમાં ડાંગર મુખ્ય પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે, પરંતુ ઘણી ખરો જમીન વરાન છે. એમાં ડાંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના કુક ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ

છે. ખેતી કોપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ માછલાં પકડવાનો અને છો તથા રૂનો પકડવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાગની, વાળી, વહી, નાળિયેર, અને સોપારી. એના સાત તાલુકા કર્યા છે. વિંગોરલા અને હુરણુંબંદર સુધાં એમાં સાત શહેર છે.

૧. સાવંતવાડી સંસ્થાન.—એ કોંકણની છેક દક્ષિણે છે. એની ઉતરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલાપુર સંસ્થાન અને બેલગામ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન ભોંસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે. એને ઈંગ્રેજ તરફથી સાવંતવાડીમાં પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વાળી, અને નાળિયેર થાય છે. વળી હુરણું થાય છે તે લગણ તથા ચામણ ઉપર રંગ રાંદાવવાના કામમાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અમલના મહારાષ્ટ્ર અને કુર્ણાટક દેશના ક્રેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થયો છે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મેલકને કુર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કુર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જુદી છે.

કુર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નદિ એકી શકાય એવી જમીન થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે. તેમની ભૂમિ કાળી રૂ પકિ એવી છે તે તેમાં ખેતી બહુ મારી થાય છે.

૧. કલાદગી જિલ્લો.— એનું મુખ્ય શહેર કલાદગી છે.

ભીમા નદીવડે સોલાપુર અને ચકલકોટથી એ જિલ્લો જુદો પડેલો છે. ભીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળે છે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામકુર્મ, મુથોળ, જમખંડી અને જત સંસ્થાનો છે. ભીમા નદી સિવાય કૃષ્ણા, ઘટપલા અને મલપલા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણાજોડે થાય છે. એ જિલ્લો ઊંચા નીચા છે, અને ખજૂરી સિવાય બીજાં ઝાડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું સેવકુળ પદ્મપ ચારસ ગેવ અને ૮૧૬૦૩૭ માણસની વસ્તી છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, અને બાજરી મુખ્ય છે. લોકનો મુખ્ય

ખેડાકે જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો હંડી છે ત્યાંના લોકો તથા કાશ્મીરો મરાઠી ભાષા બોલેછે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા સિંઘાયતોની છે. એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કયાં છે તેમાં ૧૧ કરતા છે. આગલા મુસલમાની રાજની રાજધાની વિજપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ એમર-ગજેએ તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોટું શહેર હતું; નવ મેલ કરતાં એનો ફેર છે, અને એમાંનાં કેટલાંક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઈમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ દલાકાના બીજા ફોર્ટ શહેરમાં નથી. પે-પાટમાં નૈયા મોહું નગર બાગલકોટ છે.

૨. ચેન્નગામ જિલ્લો.— મુખ્ય શહેર ચેન્નગામ છે.

પશ્ચિમમાં કલાદગો પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજી બાજુએ પરાગ્ય આવેલાં છે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી, અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખંડી, મુઘાળ અને રામ-દુર્ગ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટખલા અને દક્ષિણે મલખલા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જ-મીન સુધરેલી છે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના ડુંગરાથી ઊંચી તીચી ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ઘાડાં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૯૧ ચોરસ મેલ અને ૯૩૮૭૫૦ માણસની વસેલી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલા-યછે. મરાઠી ભાષા ધાણું કરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાયછે. લોકોના મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુભાર અને મોચીનો વધે પછું ચાલેછે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. ખેતી-ની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રામી, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કઠોળ મુખ્ય છે. ઘોડો તમાકુ પણ ધાયછે. એ જિલ્લાના ૭ તાલુકા કયાં છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કરતા છે.

૩. કોલાપુર એજન્સિ.— એનું મુખ્ય શહેર કોલાપુર છે. કો-લાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજાની બાલ્યાવસ્થાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલેછે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત એની અને કોંકણ (સાવંતવાડી અને રત્નાગિરી)

ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવે છે, અને પંચગંગા અને બીજી નદી-
ઓનાં કાંઠાની જમીન ઘણી રસાય છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકે છે, તેમાં વિશેષે
કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાય છે. થોડુંક રૂ.
મરચાં, અને કસુંબો થાય છે. સૂતર અને કાનનાં જાડાં વણાટ થાય છે. માટીનાં વા-
સણ અને હુદારકામ બને છે. થોડુંક લોઢું જરે છે. મહારાજના તાબામાં ઘણા સર-
દારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, ખાવડા, અને ઈચળ કરજીના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર— એના જંગીરદારો અમુક પે-
શ્વાની આગા માનતા, પરંતુ હાલમાં મેયેજને અંગણી આપે છે.
અને તેમને આધીન છે. મેયેજ મરકારની તરફથી કોલાપુરનો
પોલિટિકલ એજન્ટ કામ ચલાવે છે. એ જંગીરો આઠ છે તે
નીચે પ્રમાણે:—

વસ્તી.	નિકાસ.
સાંગલી. ૨૨૩૬૬૩.	આ સર્વ સંસ્થાનોમાં જુવાર, ધ- ઉં, ચણા અને રૂ પાકે છે. સાંગલી અને કુરુંદવાડમાં ડાંગર પાકે છે, અને મિરજમાં શેરડી થાય છે. સર્વ સંસ્થા- નોમાં વારાણ, દેશી જાડાં કાપડ વગેરે બને છે અને મિરજમાં સારંગી, તંબુરા વગેરે વાજીત્રો બને છે.
જમશિંદી. ૧૦૨૩૪૬.	
મિરજ (વડીશાખા) ૮૨૨૦૧.	
મિરજ (નાનીશાખા) ૩૫૬૦૧.	
કુરુંદવાડ (વડીશાખા) ૩૬૪૨૦.	
કુરુંદવાડ. (નાનીશાખા) ૩૦૨૫૧.	
મુધોલ. ૫૮૯૨૧.	
રામદુર્ગ. ૩૮૦૩૧.	

કુલ ૬૧૦૪૩૪

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઈચળ મૂલકમાં વાંખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪૮૦૦
માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમશિંદી, મિરજ અને કુરુંદવાડની જંગીરો ૫૮૧૫૦
વંશના બ્રાહ્મણોની છે; મુધોળની જંગીર લોસલે ચાર પુરવંશની છે; જંગીરદારને રાજ
સાહેબ કહે છે; રામદુર્ગની જંગીર ભોરવંશના બ્રાહ્મણોની છે. ૫૮૧૫૦ વંશના સરદારોનાં
ગામો ઘણાંજ વાંખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંદર પાસે
ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહતી મામ મુંબઈ ઈલાકાની
દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુગલકાને કાંઠે છે. એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અડધા
ઉપરાંત કાનડી ભાષા બોલે છે અને બાકીના મરાઠી બોલે છે.

૫. ધારવાડ જિલ્લો.— મુખ્ય શહેર ધારવાડ છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઈલાકાની અંતિ કાણમાં છે. એની ઉતરે બેલગામ, રામકુર્ગ સંસ્થાન અને કલાદગી જિલ્લો; પૂર્વે રૈસુર હોઆબ (નિઝામત) અને મદ્રાસ ઈલાકાનો બલારી જિલ્લો; દક્ષિણે મહેસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૬૪ ચોરસ મૈલ અને ૯૮૮૦૩૭ માણસની વસતી છે.

સત્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડખડો અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વ તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ ઠેકાણે છૂટો ડુંગર કે ડુંગરોની હાર છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉતરે મલખલા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તુંગભદ્રા નદી નિઝામતા રાજ્ય માંદુલા રૈસુરની પેલીમર કૂળાણ નદીને મળે છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. લોકોમાં ઘણા જિગ્યાસ છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં દેશી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જૂદી જૂદી જાતનું તેલ મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કયાં છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કસમા છે. સર્વથી ચઢીઆનું શહેર હુબલ્લી સુતરાઉ અને કાનડા કાપરને માટે પ્રખ્યાત છે.

૬. સાવનૂર જાગીર.— એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વે છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬ ચોરસ મૈલ અને ૧૬૧૮૭ માણસની વસતી છે. એ સંસ્થાન પહાણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશવાના હાથ નીચે હતું. હાલનો નવાબ બાબક હોવાથી ઈશ્વર તરફથી ધારવાડનો કલેક્ટર એ સંસ્થાન ઉપર દેખરેખ રાખે છે. મુખ્ય નિકાસ રૂ, જુવાર, ડાંગર, કુથી, મગ, નાગિએર, દીવેલી, તુવર, પાન, અને શેરડી છે.

૭. ઉત્તર કાનડા.— મદ્રાસ પ્રકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબઈ પ્રકારને અને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૨૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૩૮૮૪૦૬ માણસની વસતી છે. એની ઉતરે બેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મહેસૂરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મહેસૂર અને મદ્રાસ ઈલાકા, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા પાનુગીઝ તાબાનું ગોવા સંસ્થાન છે. ઘાટની નીચલી ભૂમિ અને ઘાટની ઊપલી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સત્યાદ્રિ પર્વત ઉકે ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પાંચથી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ઘાટની ઉપર અને હેઠળ જંગલો છે. એમાં સર્વે મળી નવ નદીઓ છે. તેમાંની તુંગભદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ઘાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ઘોષ પડે છે. એમાંનો સાંધા ઊંચામાં ઊંચા ઘોષ ૮૯૦ ફૂટ છે. અહિંના લોકોની ભાષા કાનડી છે, પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી ઘણુંકરીને કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલે છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખેતરો ચાખા છે.

રાત્રી, અને શેરડી પાણી પાકે છે. બાબાચન પેદાશમાં નાળિયેર, સૌપાલી, એળચી, અને મરી છે તે દેશમાં ખપે છે અને પરદેશમાં મોકલવામાં આવે છે.

એ દેશના ૭ તાલુકા કચીન્ડ તેમાં ૬ મોટા કુળા છે. એ-
માના કારવાડ. કુંવરા અને હોનાવર મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ
તથા કરાચીની પેઠે બોમ્બાયામાં વહાણોનું રક્ષણ થઈ શકે એવું
બીનું બંદર માત્ર કારવાડ છે.

